

DİL, KÜLTÜR VE HALK BAĞLAMINDA HERDER'İN MİLLİYETÇİLİK DÜŞÜNCESİ: KURAMSAL VE TİPOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME

*Herder's Thought of Nationalism in the Context of Language, Culture,
and Folk: A Theoretical and Typological Evaluation*

Erol ŞİMŞEK

Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Hopa İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. Artvin.
erolsimsek@artvin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8924-9640
(Sorumlu Yazar)

Fatma NALBANT

Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Yusufeli Meslek Yüksekokulu,
Yerel Yönetimler Programı. Artvin.
fatmanalbant@artvin.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2588-1804

Tuğrul KORKMAZ

Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. Aksaray.
tugrulkorkmaz@aksaray.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5497-6314

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Gönderim Tarihi: 14.03.2026
Kabul Tarihi: 24.06.2026
DOI: 10.59281/turkiz.1909908

Kaynak göstermek için:

Şimşek, E., Nalbant, F., Korkmaz, T., (2026). Dil, Kültür ve Halk Bağlamında
Herder'in Milliyetçilik Düşüncesi: Kuramsal ve Tipolojik Bir Değerlendirme.
Düşünce Dünyasında Türkiz, 17(1): 321-363.



Özet

Bu çalışma, Herder'in milliyetçilik anlayışını dil, kültür ve halk kavrayışı çerçevesinde inceleyerek onun modern milliyetçilik kuramları ve tipolojileri içindeki konumunu yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Literatür incelemesine dayanan çalışmanın temel bulgularına göre; kuramsal düzeyde Herder, milliyetçiliğin kökenlerini dil, kültürel aidiyet ve tarihsel süreklilik üzerinden açıklayan "ilkçi" bir perspektife sahip olmakla birlikte, bu yaklaşımı hümanist ve birleştirici bir çerçeve içinde temellendirerek özgün bir anlayış ortaya koymaktadır. Tipolojik düzeyde ise Herder, literatürde genellikle Doğu-kötü-kültürel-Alman milliyetçiliğinin bir temsilcisi olarak görülmesine rağmen onun düşüncesi bu şematik ayrımı aşmaktadır. Kültürel çoğulculuk ve halkların ahlâki eşitliği fikrini savunan Herder, daha ziyade Batı-iyi-liberal milliyetçiliğin bir temsilcisi olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Herder, Dil, Kültür, Halk.

Abstract

This study aims to re-evaluate Herder's position within modern theories and typologies of nationalism by examining his understanding of nationalism within the framework of language, culture, and the concept of folk (Volk). Based on a review of the literature, the findings of this study indicate that, theoretically, Herder, while possessing a "primordialist" perspective, establishes a unique understanding by grounding this approach within a humanist and unifying framework. Typologically, although Herder is generally seen in the literature as a representative of Eastern-bad-cultural-German nationalism, he can be considered more of a representative of Western-good-liberal nationalism.

Keywords: Nationalism, Herder, Language, Culture, Folk.

Giriş

Milliyetçilik, modern siyasal düşüncenin tartışmalı ve çok boyutlu kavramlarından biridir. Kimine göre bir hissiyat, kimine göre bir kültür, kimine göre ise günümüzde geçerliliğini sürdüren bir ideolojinin adıdır. Millî hislere dayalı duygu, davranış ve tutum olarak insanlığın topluluklar hâlinde yaşamaya başladığı yıllara kadar tarihlendirilebilecek olan milliyetçiliğin siyasallaşarak bir ideolojiye dönüşmesi modern dönemde gerçekleşmiştir. Modern milliyetçilik düşüncesinin kökenleri, Aydınlanma sonrası Avrupa'da kültür, dil ve tarih kavrayışlarında meydana gelen dönüşümlerle yakından ilgilidir. Kohn'un (1950: 443) ifadesiyle milliyetçiliğin bir ideoloji olarak ortaya çıkmasında Alman Romantik akımın önemi büyüktür. Ve bu akımın öncü isimlerinden biri olarak kabul edilen Johann Gottfried Herder (1744-1803), milliyetçiliğin entelektüel temellerinin şekillenmesinde kurucu bir figür olarak öne çıkmaktadır.

18. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Prusya'dan üç büyük filozof çıkmıştır ve bunların üçü de artık Almanya'ya ait olmayan Königsberg şehrinde öğrenim görmüşlerdir. Bu filozoflar Immanuel Kant, Johann Georg Hamann ve Herder'dir. Bunlardan Herder, hem Kant'ın hem de Hamann'ın öğrencisi olmuştur. Bir şair, filozof, eleştirmen ve ilahiyatçı olarak bilinen Herder'e, Alman edebiyatı tarihi kitaplarında "1770'li yıllarda Coşkunluk akımının fikrî öncüsü", "Aydınlanma'yı aşan filozof", "Goethe'nin hocası ve dostu", "Alman Romantizmi'nin fikir babası"; felsefe tarihi kitaplarında ise "tarih, dil ve sanat felsefecisi" olarak yer verilmektedir. Kimilerine göre ise Herder, 18. yüzyıl Aydınlanması'nın düşmanı ve kültür eleştirmeni bir irrasyonalisttir (Sevim, 2008: 14-15, 191).

Herder çok geniş bir konu yelpazesinde eserler vermiştir. Bir bilim insanı olarak ilk önemli başarısını, dilin kökeni üzerine kaleme aldığı bir eser olan "Abhandlung über den Ursprung der Sprache" (Dilin Kökeni Üzerine İnceleme) (1772) ile ödül

kazanarak elde etmiştir. İronik bir başlık taşıyan “Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit” (İnsanlığın Oluşumuna Dair Başka Bir Tarih Felsefesi) (1774) eseriyle ününü pekiştirmiştir. Bununla birlikte, Herder’in başyapıtı, yazıldığı dönemde tüm kıtalardaki toplumların gelişimine dair bilinen her şeyi kapsamlı bir şekilde tanımlamayı ve çözümlemeyi amaçlayan yoğun ve hacimli bir çalışma olan “Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit” (İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler) (1784-1791)’tır.

Herder, bütün ulusların özgün biçimini “doğal” olarak verilmiş kabul etmiş ve Aydınlanma düşünürlerinin genelleyici bakış açısını eleştirmiştir. O, toplumların ve kültürlerin farklı kökenlerini ve karakterlerini ulusların temeli olarak görmüştür. Geçmişteki Alman kabile halkları hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmasına karşın kendisinin yaşadığı dönemin Alman devlet-toplamları hakkında sessiz kalmıştır. Almanya’yı bir ulus olarak görmesine rağmen bu kavramı siyasi olmayan bir anlam çerçevesinde ele almıştır. Muhtemelen dönemin siyasi koşulları nedeniyle, ulus fikrini her türlü siyasi anlamdan arındırmıştır (Bergh, 2018). Zira Herder’in hayatı Almanya’da feodalizmin çöktüğü ve kapitalist düzenin yavaş yavaş yerleşmeye başladığı döneme rastlamaktadır. Almanya’da o dönemde aralarında siyasi birliktelik tesis edilememiş 300’den fazla küçük devlet ülkede kapitalizmin yerleşmesinin önünde en büyük bariyeri oluşturmuştur. Halkın yüzde seksenden fazlası kırsal kesimde yaşamaktaydı. 18. yüzyıl Almanya’sına bakıldığında siyasi partiler, parlamento ya da siyasi dernekler yoktu. Sansürün yaygın, siyasi faaliyet gösterme imkânının sınırlı olduğu bu dönemde halkın büyük kesiminin cahil olduğu gerçekliği de eklendiğinde siyasete yönelik ilgi düzeyi yok denecek kadar azdı. Bahsi geçen dönemde “Almanya” siyasi içerikten yoksun sadece coğrafi bir kavramdı (Sevim, 2008: 191-193).

Herder hakkında yazarların çoğu, onun milliyetçi düşünce tarihindeki merkezî konumunu kabul etmektedir. O, ulusu

toplumsal analizin temel birimi olarak ele alan ve bireylerin değer ile anlamı kendi ulusal kültürleri içinde bulduklarını savunan ilk teorisyenlerden biridir. Bu çerçevede Herder, Almanları Fransız kültürünü körü körüne taklit etmekten vazgeçmeye çağırarak, kendi dillerini ve kültürel özgünlüklerini geliştirmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Almanya'da "milliyetçilik" kavramını ilk kullanan siyasi teorisyenlerden biri olan Herder, milliyetçiliği kişinin kendi ulusuna duyduğu güçlü bağlılığın zamanla diğer uluslara yönelik önyargıya dönüşmesi olarak tanımlamıştır (Patten, 2010: 657). Herder, ortaya koyduğu görüşleriyle dil felsefesi, siyaset felsefesi ve tarih felsefesi gibi alanlara önemli katkılarda bulunmuştur. Yaşadığı dönemde hâkim olan Aydınlanmacı düşünce kalıplarına yönelik eleştirel bir tutum sergileyen Herder, evrenselci ve soyut insan anlayışının göz ardı ettiği tarihsel ve kültürel farklılıklara dikkat çekmiştir. Herder, geliştirdiği görüşlerle özellikle milliyetçilik düşüncesinin erken ve özgün biçimlenişine kurucu nitelikte katkılar sunmuştur.

Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, Herder'in milliyetçilik düşüncesini, onun dil, kültür ve halk anlayışı çerçevesinde inceleyerek modern milliyetçilik kuramları ve tipolojileriyle arasındaki kavramsal süreklilikleri ve kopuşları ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda literatür incelemesine dayalı olarak hazırlanan çalışmada, Herder'in milliyetçilik yorumunun hangi açılardan modern milliyetçilik kuramlarına zemin hazırladığı ve onlardan ayrıştığı, hangi yönleriyle kültürel ve ahlaki bir milliyetçilik anlayışı sunduğu tartışılmaktadır. Çalışmanın temel argümanı, Herder'in kuramsal anlamda "ilkçi" milliyetçilerden olmasına rağmen erken dönem diğer Alman düşünürlerden farklılaşarak hümanist, birleştirici ve liberal tonda bir milliyetçilik yorumuna sahip olduğudur. Bu çerçevede Herder, yalnızca bir "ilkçi" olarak değil, aynı zamanda milliyetçilik kavramının normatif sınırlarını ve ahlaki imkânlarını tartışmaya açan bir düşünür olarak ele alınmaktadır. Buradan hareketle çalışmada, Herder'in, saldırgan, dışlayıcı ve hiyerarşik milliyetçilik biçimlerinden

niteliksel olarak ayrıldığı; aksine her milleti tarihsel ve kültürel özgüllüğü içinde anlamaya çalışan normatif ve çoğulcu bir alternatif sunduğu savunulmaktadır.

Uluslararası literatür incelendiğinde Herder'in milliyetçilik düşüncesi üzerine yapılan çalışmaların çoğunlukla onun milliyetçilik anlayışını kültürel aidiyet, dil ve tarihsel bilinç bağlamında ele aldığı görülmektedir (Hayes, 1927; Schmidt, 1956; Shichiji, 1987; Barnard, 2003; White, 2005; Eggel vd., 2007; Patten, 2010;). Ulusal literatür incelendiğinde ise Herder'in doğrudan milliyetçilik düşüncesini ele alan çalışmaların sayısının oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bu çalışmalarda, Herder'in milliyetçilik anlayışı genel olarak Alman düşünce geleneği ve halk kültürü bağlamında değerlendirilmiş ve kültürel milliyetçilik anlayışı modern milliyetçilik tartışmalarıyla ilişkilendirilmiştir (Sevim, 2008; Ozan, 2015; İplikçi, 2017; Zengin, 2020). Ancak literatürde, Herder'in milliyetçilik düşüncesi modern ve sistematik milliyetçilik kuramları ve tipolojileriyle doğrudan ve kapsamlı bir ilişki içinde ele alınmamıştır. Bu çalışma, Herder'in milliyetçilik anlayışını modern milliyetçilik kuramları ve tipleriyle ilişkilendirerek bütüncül bir çerçevede yeniden ele alması bakımından literatüre özgün katkı sunma potansiyeline sahiptir.

Bu kapsamda çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden tematik ve amaçlı bir literatür incelemesi tekniği benimsenmiştir. Bu doğrultuda Herder'in milliyetçilik düşüncesine ilişkin temel eserleri ile modern milliyetçilik kuramları ve tipolojileri ile ilgili temel kaynaklar ele alınmıştır. Tematik ve amaçlı incelemede "Johann Gottfried Herder", "Herder and nationalism", "cultural nationalism", "romantic nationalism", "nationalism theories", "milliyetçilik", "kültürel milliyetçilik" ve "Herder'in milliyetçilik anlayışı" gibi anahtar kelimeler kullanılmıştır. Herder'in görüşleri modern milliyetçilik kuramlarıyla karşılaştırmalı olarak yorumlayıcı bir çerçevede incelenmiştir. Bu doğrultuda hazırlanan çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde milliyetçilik kavramı kuramsal ve tipolojik bir çerçevede ele alınmaktadır. Bu

bölümde ilkçi, modernist ve etno-sembolcü kuramların yanı sıra kaynakları ve siyasal içerikleri açısından çeşitli milliyetçilik tipleri ana hatlarıyla değerlendirilmektedir. İkinci bölümde ise Herder'in milliyetçilik anlayışı incelenmektedir. Bu bölümde dil, kültür ve halk anlayışı temelinde Herder'in özgün milliyetçilik yorumu ortaya koyulmaktadır.

1. Kuramsal ve Tipolojik Olarak Milliyetçilik

Milliyetçilik; 18. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan, farklı coğrafya ve tarihsel arka planlarda, birbirinden farklı çeşitleri bulunan ve küresel ölçekte etkileri olan bir ideolojidir. 17. yüzyılda İngiltere'de, 18. yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri ile Fransa'da ve 19. yüzyılda ise Almanya'da halkın siyasal katılımının giderek yaygınlaşması, milliyetçiliğin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur (Özkırımlı, 2017: 193). Anderson'a göre; *"Milliyetçiliğin en az iki yüzyıldır aramızda olduğu herkes tarafından kabul edilmesine rağmen bugün geline nokta bu denli çetrefilli ve analitik olarak üzerinde bu kadar az mutabık kalınan ikinci bir siyasi fenomen bulmak güçtür."* (2001: 11). Bu bağlamda milliyetçilik kavramının tanımlanması zor olduğundan literatürde birçok farklı tanım bulunmaktadır. Bunlardan biri Kant'ın yapmış olduğu tanımdır. Kant, ahlâkın temelini kişinin iç dünyası olduğunu ve bu dünyanın özgür iradeyle yönlendirilmesi gerekliliğini vurgular. Bu düşüncenin siyasi alandaki yansıması ise aslında bir milliyetçilik tanımı olan, kendi kaderini tayin hakkının en yüce değer, vatandaşların özerk iradesini yansıtan cumhuriyetçiliğin ise en geçerli yönetim biçimi olduğudur. Kant'tan hemen sonra gelen Fichte'nin "bireyin özgürlüğü ancak bütünüyle özdeşleştiği zaman mümkündür" ya da bu çalışmanın da konusu olan Herder'in "her dil birbirinden farklıdır ve her topluluğun kendine ait bir düşünce tarzı vardır" minvalindeki görüşleriyle insanlar var olan toplum ilişkilerini sorgulamaya ve yeniden şekillendirmeye başlamışlardır (Özkırımlı, 2017: 34-39).

Avrupa'daki gelişim süreci ve yapılan çalışmalar incelendiğinde milliyetçiliğe yönelik farklı yaklaşımların ve ön kabullerin olduğu görülmektedir. Birçok düşünür farklı zamanlarda çeşitli saiklerle farklı kuramlar geliştirmiş ve tanımlamalar yapmıştır. Dolayısıyla literatürde farklı milliyetçilik kuramları olduğu gibi çeşitli türleri/tipleri de mevcuttur.

1.1. Milliyetçilik Kuramları

Milliyetçilik kuramlarından söz etmeden önce millet kavramına değinmek gerekir. Zira millet, milliyetçilik ideolojisinin hem kökeni hem de hedefini oluşturan bir kavramdır. Devletin varlık koşullarından birinin -günümüzde "millet" kavramıyla karşılanan- belirli bir coğrafi alanda yaşayan insan topluluğu olduğu genel kabul görmüştür. Ancak insan topluluğunun hangi koşullarda "millet" olarak tanımlanacağı önemlidir (Doğan, 2008: 114). Bu noktada yapılan diğer bir tanım bu sorunun cevabı olacak niteliktedir: *"Millet (nation), birbirlerine birtakım bağlar ile bağlanmış insanlardan oluşmuş bir topluluktur."* (Gözler, 2001: 110). Bu tanımda yer alan "bağlar" ifadesi millet anlayışının objektif ve subjektif millet anlayışı olmak üzere iki açıdan tanımlanabileceğini göstermektedir. Objektif millet anlayışına göre milleti oluşturan insanlar dil, ırk, kültür gibi objektif, beş duyu organı ile anlaşılabilen bağlar ile bağlanmaktadır. Subjektif millet anlayışına göre ise insanlar birbirlerine tutumlar, algılamalar ve duyarlılıklar gibi subjektif nitelikte olan bağlarla da bağlanabilir. Dolayısıyla insan topluluğun millet hâline dönüşmesi bu bağlar üzerinden gerçekleşmektedir (2001: 110). Bu bağlamda millet kavramının içeriğinin ne şekilde doldurulduğu ve nasıl tanımlandığı milliyetçilik ideolojisine dair ön kabulleri ve yaklaşımları da içerisinde barındıran kuramları ortaya çıkarmaktadır. Bu kuramlar genellikle; *ilkçi (primordialist)*, *modernist* ve *etno-sembolcü* kuramlar olarak sınıflandırılmaktadır.

İlkçilik kuramında soy/kan bağı öne çıkarılarak milletin ezeli ve ebedi bir sosyal birim olduğu iddia edilmekte (Aktoprak, 2024:

136); başka bir ifadeyle millet “doğal” ve Tanrı tarafından “verili” olarak kabul edilmektedir. İlkçi yaklaşıma göre sabit ve değişmez bir olgu olan milletler, eski çağlardan itibaren var olan doğal yapılardır (Özkırımlı, 2017: 82). Yani Tanrı insanları belirli bir millet birlikteliği içinde yaratmış; insan, tıpkı kadın veya erkek olarak dünyaya gelmek gibi bir milletin unsuru olarak doğmuştur. Kısacası millet, sonradan yapay bir şekilde oluşmamıştır. Dolayısıyla bu kurama göre aslında her şeyden önce var olan milletler milliyetçiliği ortaya çıkartmışlardır. Milleti doğal ve verili bir kategori olarak ele alan bu yaklaşımın şekillenmesinde Romantik düşünce geleneği ve özellikle Herder belirleyici bir rol oynamıştır (Gökalp, 2007: 281).

İlkçi teori, ulusların ve etnik grupların insanlık tarihinin derinliklerine kök salmış eski, doğal, organik olgular olduğunu öne sürmektedir. Bu teoriye göre ulusal kimlik doğuştan gelir, doğuştan verilir ve zaman içinde büyük ölçüde değişmez kalır. Bu bakış açısı, milletleri daha yeni ve inşa edilmiş olgular olarak gören modernist ve inşacı görüşlerle tezat oluşturarak milliyetçilik çalışmalarında tartışmaların odak noktası olmuştur (Coakley, 2018: 337; Çiçek, 2024: 12). Primordialist milliyetçilik, en çok ulusal ve etnik kimliklerin kalıcı ve köklü doğasını vurgulayan akademisyenlerin çalışmalarında işlenmiştir. Önde gelen teorisyenler arasında Walker Connor, Clifford Geertz ve Pierre van den Berghe sayılabilir (Horowitz, 2003: 74).

İlkçi yaklaşım, kendi içerisinde üç farklı bakış açısını barındırmaktadır. Bunlar; “doğalcı”, “biyolojik” ve “kültürel” yaklaşımlardır. Doğalcı yaklaşıma göre etnik kimlik, bireyin doğuştan gelen doğal bir özelliğidir. İnsanlar belirli etnik topluluklara doğar ve bu durum doğal düzenin bir yansıması olarak görülür. Bu anlayış, her milletin kendine özgü bir kökeni, karakteri ve kaderi olduğunu savunmaktadır. Biyolojik (ya da sosyo-biyolojik) yaklaşıma göre etnik bağlılıkların temeli genetik yapı ve içgüdülere dayanır. Bu görüş, insanların genetik olarak başarılı üreme eğilimine sahip olduğunu, bu nedenle akrabalık ve kan

bağının önem kazandığını savunmaktadır. Buna bağlı olarak bireyler, etnik gruplarına güçlü bir aidiyet hissi duyarlar. Milletler ise bu anlayışta geniş aileler olarak görülmektedir (Özkırımlı, 2017: 82-83, 87-88, 91); kültürel unsurlar (dil, din, renk vb.) da biyolojik benzerliğin göstergeleri olarak yorumlanmaktadır. Kültürel yaklaşım, etnik grupların ve milletlerin kültürel olarak önceden var olan bağlara dayandığını savunmaktadır (Smith, 2013: 77-78). Bu anlayışta din, dil ve ortak geçmiş gibi unsurlara duyulan güçlü aidiyet duygusu temel alınmaktadır. Bu unsurların “her şeyden önce var olduğuna” dair inanç, topluluğu diğerlerinden ayıran temel unsur olarak görülmektedir (Özkırımlı, 2017: 89-91).

Kronolojik olarak ikinci kuram ise ilkçiliğe eleştirel bir şekilde ortaya çıkan *modernist kuramlar*dır. Modernistler temel olarak milliyetçiliğin milleti inşa ettiğini savunagelmışlerdir. Bu inşa sürecinde kimi devleti, kimi modern savaşları temel itici güç olarak görse de temel uzlaşma noktaları milliyetçiliğin modern bir ideoloji olduğudur (Aktoprak, 2024: 136). Modernist yaklaşımlar genellikle millet ve milliyetçilik gibi kavramları primordialist yaklaşımdaki gibi kadim bir geçmişe değil, belki de insanlık tarihi içinde son iki yüzyıla ait fenomenler olarak görme eğilimindedir.

Temel çıkış noktası olarak, milliyetçiliğin kapitalizm, sanayileşme, merkezî devletlerin kurulması, kentleşme ve laikleşme gibi modern süreçlerin sonucunda yapay bir şekilde ortaya çıktığı ön kabulü sabit olmakla birlikte modernist kuramlar birçok farklı yaklaşımı da içinde barındırmaktadır. Modernistler milliyetçiliği çözümlerken farklı etkenlere vurgu yapmaktadırlar. Öne çıkardıkları etkenlere göre modernist düşünürler, ana hatlarıyla üç grupta toplanabilir. Bunlardan Tom Nairn ve Michael Hechter gibi araştırmacılar milliyetçiliğin çözümlenmesinde “ekonomik dönüşümleri” ön plana çıkarmaktadırlar. John Breuilly, Paul R. Brass, Eric J. Hobsbawm gibi araştırmacılar milliyetçiliğin çözümlenmesinde “siyasi dönüşümleri” vurgularken, Ernest Gellner, Benedict Anderson ve Miroslav Hroch gibi araştırmacılar ise milliyetçiliğin çözümlenmesinde “toplumsal-kültürel” alanda

yaşanan değişimleri öne çıkaran modernist kuramcılardır (Özkırımlı, 2017: 105-201).

Modernistler arasındaki farklılıkların temel nedeni, düşünürler tarafından milleti ve dolayısıyla milliyetçiliği açıklamak için kullanılan, belirlenmiş ülkelerdeki akışın her birinin farklı neden, sonuç ve süreçleri içermesindendir. Esasen bu düşünür ve bilim adamlarının kuramları seçtikleri ülkelerdeki milliyetçiliğin akışını açıklayıcı bir biçimde anlatabilirken farklı bir ülkedeki milliyetçiliğin serencamında başarısız olmaktadır (Korkmaz, 2016: 56-64). Aralarındaki tüm farklılıklara rağmen modernist kuramların hepsi, ilkçi kuramın aksine milletleri son iki yüzyıla ait yapay yapılar olarak görmekte ve milletlerin milliyetçilik ideolojisinin birer ürünü olduğunu savunmaktadır.

Primordialistler ile modernistler arasında adeta bir köprü vazifesi gören *etno-sembolcü kuram* ise milliyetçiliği modern bir ideoloji olarak kabul etmekte ancak milleti ortak hafıza, mitler ve semboller üzerinden belirledikleri etnik çekirdek kavramı ile modernite öncesine de atıfla tanımlamaktadır (Aktoprak, 2024: 136). Bu açıdan kuramın temel çıkış noktası milletlerin ne ilkçilerin iddia ettiği gibi ezelden beri var olduğu ne de modernistlerin söylediği gibi modern dönemin yapay ürünleri olduğudur. Onlara göre modernleşme, milliyetçiliğin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır fakat milletler yapay değil geçmişin etnik kökleri üzerinde yükselen doğal yapılardır. Daha açık bir ifadeyle tarihteki etnik gruplardan bazıları modernleşmenin de sağladığı olanaklar ile siyasallaşarak milletleri teşkil etmişlerdir.

Milliyetçilik çözümlemelerinde etnik geçmişe (ve kültüre) ağırlık veren, ilkçi ve modernist açıklamaları yetersiz bulan John Armstrong, Anthony D. Smith ve John Hutchinson gibi isimler etno-sembolcü kuramcılar arasında sayılabilir. Etno-sembolcü kuramcıların ilkçilere ya da modernistlere oranla daha türdeş ve iç tutarlılığa sahip oldukları söylenebilir. Modern milletlerin doğuşunu etnik geçmişleri dikkate alınmadan açıklamanın

mümkün olmadığını savunan etno-sembolcülere göre “Bugünün milletleri modern öncesi dönemin etnik topluluklarının devamıdır.” Etno-sembolcü yaklaşım bir yandan milliyetçiliğin modern çağın ürünü olduğunu kabul ederken bir yandan da geçmişten gelen mitlerin, sembollerin, törelerin bugünün milliyetçiliklerinin içeriğini oluşturduğunu savunmaktadır. Etno-sembolcüler, milliyetçiliği modern çağın ürünü olarak görmeleri bakımından ilkçilerden ayrılmaktadır. Ancak onlara göre milliyetçiliği kapitalizm, endüstrileşme gibi modern süreçlerle açıklayan kuramlarla da yetinilmemelidir. Zira bu yaklaşımların etnik bağlılıkların kalıcılığını ve tarihsel sürekliliğini ihmal ettiğini savunmaktadırlar. Bu bağlamda etno-sembolcüler, milletleri daha uzun dönemli bir tarihsel süreç içinde, etnik kökenleri ve atalarıyla birlikte değerlendirmeyi önermektedirler (Özkırımlı, 2017: 202-204).

Her bir milliyetçilik yaklaşımı, kendi içinde farklı görüşler barındırsa da yaklaşımların savunucularını birleştiren bazı ortak özelliklerinden söz edilebilir (Özkırımlı, 2017: 79): İlkçileri birleştiren ortak özellik, “milletleri doğal yapılar olarak görmeleri”; modernistleri birleştiren, “milliyetçiliği modernleşme süreçlerinin, dolayısıyla yakın tarihin bir ‘armağanı’ olarak görmeleri”; etno-sembolcülerini birleştirense “milletlerin etnik kökenlerine verdikleri önem”dir.

1.2. Milliyetçilik Tipolojileri

Milliyetçilik, tipolojik olarak ele alındığında *kaynakları açısından* ve *siyasal içerikleri açısından* olmak üzere iki türlü sınıflandırılabilir. Kaynakları açısından; Batı-Doğu, iyi-kötü, siyasal-kültürel ve Fransız-Alman milliyetçilikleri şeklinde, içerikleri aynı olmakla birlikte farklı kavramsallaştırmalarla ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan ilki olan *Batı-iyi-siyasal-Fransız milliyetçiliği* olarak yapılan sınıflandırmanın temel özelliği, milleti vatandaşlık bağı temelli subjektif içeriklerinden hareketle tanımlamasıdır. Aydınlanmanın demokratik ve liberal değerlerinden hareketle

ortaya çıkan milliyetçiliğin Batı yorumu, coğrafi-siyasi sınırlar (teritoryal) temelinde yurttaşlık esasına ve halk egemenliğine dayanmaktadır. Liberal, bireyci, rasyonel ve evrensel milliyetçiliklerdir (Korkmaz, 2016: 77-78). Bu tip milliyetçilikler, hümanist, evrenselci, barışçı olup, milleti oluşturan bireylerin anayasal “yurttaşlık” ilkesi altında “eşitler” olarak yaşadıkları ve kültürel çeşitliliğin bulunduğu milliyetçiliklerdir (Heywood, 2007: 209). Kısaca milliyetçiliğin bu yorumunda bir üstünlük iddiası olmadığı gibi diğer milliyetçiliklere karşı da dışlayıcı, ötekileştirici bir tavır görülmez. Dolayısıyla diğer milletlere ve devletlere yönelik yayılcı ve çatışmacı bir karakter de sergilemezler.

Temeli Hans Kohn’a (1944) dayanan bu tasnifin ikinci tarafını oluşturan tür ise *Doğu-kötü-kültürel-Alman milliyetçiliği* olarak anılan milliyetçiliklerdir. Milliyetçiliğin bu tarzında uluslar dil, din, kültür ve etnisiteye aidiyete dayalı, milletin objektif unsurlarından hareketle tanımlanmaktadır. Kendiliğinden gelişen Batı tipi milliyetçiliğin aksine, bu tarz milliyetçilikler genellikle millî birliklerini kurmakta gecikmiş olan devletlerde yönetici elitler eliyle yukarıdan aşağıya doğru bir inşa faaliyeti sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu tarz milliyetçiliğin nitelikleri olarak Aydınlanma ile gelişen eşitlikçi anlayışa karşı duruş, rasyonaliteye değil de duygulara önem atfetme, romantizme, kültüre, tarihe ve dile yönelik adeta kutsallaştırırcasına yapılan vurgu dikkat çekicidir. Doğu tipi milliyetçiliklerde ulusa yüklenen irrasyonel mistik değerlerden dolayı bir üstünlük ve seçilmişlik iddiası da oldukça belirgindir. Dışlayıcı, fanatik, saldırgan ve savaşa açık karakter taşıyan bu milliyetçiliklerin diğer milliyetçiliklere bakış açısı ise oldukça trajiktir. Zira onlar ötekine ait, kötü, aşağı ve ortadan kaldırılması gerekli olan milliyetçiliklerdir (Korkmaz, 2016: 79-80).

Siyasal içerikleri açısından ele alındığında bir diğer milliyetçilik sınıflandırması farklı milliyetçilik türlerinin siyasal anlamda nerede konumlandığının belirlenmesi açısından faydalı olabilir. Zira siyasal içerikler açısından yapılan bu sınıflandırma, Kohn ve

benzeri bilim adamlarının yaptığı, aşırı indirgemeci ikili sınıflandırmalara oranla çok daha kapsamlı, kronolojik bir gelişim evresi çerçevesinde milliyetçiliğin anlaşılmasına katkı sağlayabilmektedir. İmparatorlukların yıkılmaya başlayıp monarşilerin meşruti hâle dönüştüğü 19. yüzyıl döneminde adaptasyon yeteneği çok güçlü olan milliyetçilik ideolojisi ile dönemin bir diğer ideolojisi olan liberalizmin iş birliği ile ortaya çıkan ilk milliyetçilik türü bu çalışma açısından da oldukça önemli olan *liberal milliyetçiliktir*. Felsefi dayanağını Fransız İhtilali ve onun temel değerlerinden alan liberal milliyetçiliğin J.J. Rousseau'nun "genel irade" ve "halk egemenliği" fikirleri ekseninde şekillendiği, bunun yanında klasik liberalizmin serbest piyasa ve özgürlükçü içeriğini de barındırdığı söylenebilir. Bu milliyetçilik türünde milletler yönetici elitler tarafından yapay olarak değil, tarihsel akış içinde kendi seyrinde doğal yani organik olarak oluşmuşlardır. Buradan hareketle insanlığın doğal olarak milletler topluluğuna bölündüğü, her milletin ayrı bir kimliğe sahip olduğu ve tıpkı bireyler gibi milletlerin de eşit olduğu fikrine dayanmaktadır. Bu savdan hareketle liberal milliyetçiliğin ana hedefi, her milletin sahip olduğu "self determinasyon" ve özgürlük hakları çerçevesinde, birbirine eşit bir ulus devletler dünyasının inşasıdır (Korkmaz, 2016: 81). Kısaca, milliyetçiliğin özgürleştirici, ilerlemeci ve rasyonel bu formunda diğer millet ve milliyetçiliklere karşı bir üstten bakış, saldırganlık ve yayılcılık değil aksine saygı ve hoşgörü vardır. Başlangıçta anayasacılık ve temsili demokrasi ideali ile imparatorluklar ve mutlak monarşiler içerisinde filizlenen bu milliyetçilik türü daha sonra sömürgecilik karşıtı olarak anti kolonyal bir tutumu da kendi içinde barındırmaktadır.

Siyasal içerikleri açısından kronolojik sırada ikinci milliyetçilik türü olarak *muhafazakâr milliyetçilik* ele alınabilir. Nitekim mutlak monarşilere, imparatorluklara ya da sömürgeci güçlere karşı halk egemenliği, anayasacılık ve özgürlük ilkesi çerçevesinde zafer kazanılıp ulus devlet kurulduktan sonraki ikinci aşama, bu devleti korumak ve sürekliliğini sağlamak olacaktır. Bundan dolayıdır ki

muhafazakâr milliyetçilikler genellikle milliyetçiliğin yeni geliştiği/ortaya çıktığı yerlerde değil, ulus devletini kurmuş ve kurumsallaştırmış milletlerin olduğu bölgelerde ortaya çıkmaktadır. İşte bu noktada milliyetçilik yine bir diğer ideoloji olan muhafazakârlık düşüncesiyle dirsek temasına girecek ve muhafazakâr milliyetçiliği ortaya çıkaracaktır. Başlangıçta bir araya gelmesi oldukça şaşırtıcı ve hatta oksimoron gibi gözükken bu iki ideolojinin birlikteliği 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra döneme damgasını vuracaktır. Çelişik durumun kaynağını ise Fransız İhtilali'nin devrimci yapısına karşı bir duruş olarak ortaya çıkan muhafazakârlığın, devrimci bir ideoloji olan ve Fransız İhtilali'nin kaynağı ya da sonucu olarak görülebilecek olan milliyetçilik ile yan yana gelmesi oluşturmaktadır. Bu yan yana gelişin anlaşılmasında iki ideolojinin de temel unsurlarına bakmak yerinde olacaktır. Muhafazakârlık penceresinden bakıldığında başlangıçta milliyetçilik her ne kadar devrimci, yıkıcı, düzeni değiştirici dolayısıyla zararlı bir ideoloji olarak görülse de ulus devletin kurulmasından sonra sosyal düzenin korunması, geleneksel kurumların savunulması, değer ve inançlara yapılan atıf, aile ve tarihe verilen önem ve milletin organik bir gerçeklik olduğunun kabulü iki ideolojiyi yan yana getirmiştir. Buradan hareketle muhafazakâr milliyetçilikte aile ve toplum yapısını bozabileceği gerekçesiyle ulusüstücülük fikri ve göç karşıtlığı, ulusal vatanseverlik duygusunda gizil sosyal bütünlük ve kamu düzeni hedefi dikkat çekicidir. İç ve dış düşman miti, muhafazakâr milliyetçiliklerde temel motivasyon kaynağını oluşturmaktadır. Toplamların ideolojiye bağımlılığı ve mobilitesi, bir anlamda öcüleştiren bu olgu üzerinden sağlanmaktadır. İç düşman olarak toplum içerisindeki sınıfsal çatışmalar ve sosyal devrim fikri, dış düşman olarak ise ulusüstü ideolojiler ulusal kültürün ve etnik kimliğin düşmanları olarak ulusal güvenliği tehdit eden olgulardır (Heywood, 2006: 164-166; 2007: 216; Korkmaz, 2016: 83-84).

Buraya kadar anlatılanlar, millî birliğini kurarak ulus olmayı başarmış ve ulus devletlerini kurmuş olan milletlerin hikâyesidir.

Fakat bunda başarısız olan veya geciken milletlerin hikâyesi ise farklı bir milliyetçilik yorumunu beraberinde getirecektir. Kronolojik olarak üçüncü sırada yer alan milliyetçilik türü ise *yayılmacı milliyetçiliktir*. Etnik bir grubun geniş bir alanda kontrolünü içeren, devlet hâkimiyetini sağlamak amaçlı yoğun coşku, saldırganlık ve militarizm içeren bu tarz milliyetçilikler Kohn'un ikili tasnifi içerisinde Doğu, kötü, kültürel, Alman milliyetçilik olarak kategorize edilen sınıflandırmayı çağrıştırmaktadır. 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan bu milliyetçilik türünde temel motivasyon noktası belirli bir milletin diğerlerinden üstün olduğu varsayımına dayanmaktadır. Dolayısıyla üstün olanın daha fazlasını elde etmesi ve daha iyiye layık olması onun doğal hakkı olarak görülmektedir. Napolyon savaşlarının ardından "dış tehdit" karşısında geç de olsa millî bütünlüğünü sağlayan Alman kültür ve dilinin biricikliğine vurgu yapan, Alman ırkının arılığını yansıtan ve Almanca konuşan, Avusturya ile Almanya'nın birleşimine dayalı Alman milliyetçiliği (Heywood, 2007: 217-218) bu tipolojinin tipik örneklerinden birini oluşturmaktadır. Liberal milliyetçiliğin eşitlik ve self determinasyon idealinin aksine milletlerin eşit olmadığı varsayımına dayalı olan yayılmacı milliyetçilikte amaç yüksek milletin kutsanması ve aşağı milletlerin varlıklarının medeniyete hizmet edecek olan yüksek millet tarafından kullanımının sağlanmasıdır. Bu milliyetçilik türünün ana unsurları olarak irrasyonelitenin bir yansıması olarak hem milliyetçiliği besleyen hem de ondan beslenen "şovenizm"; tarihteki askerî zaferleri öne çıkararak halk kitlesi üzerinde bir ego yaratan ve onları da adeta askerleştirmeye çalışan "militarizm"; kendi milletinin etnik ya da dinî değer ve kültürünü yüceltirken diğerlerini düşman, aşağı ve değersiz görmeye dayalı "ötekileştirme" sayılabilir.

Net bir biçimde liberal milliyetçiliğin antitezi olan yayılmacı milliyetçilik; saldırgan, şovenist ve yayılmacı bir siyaset, militer bir millet, etnik-dinî veya kültürel ötekileştirmeye dayalı bir milliyetçilik tipolojisidir. Böylelikle ortaya çıkan milliyetçilik

yorumu ırkçı, yoğun coşku ve duyguya dayalı bütüncül (total) bir milliyetçiliktir. Bu tarz milliyetçiliklerde hedef, yoğun halk desteğini kazanmaktır; bunun için ise halkın motive edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda fanatik yurtseverlik söylemleri ile milliyetçiliğin kendisinin gurur ve öz saygı üretici bir kimlik kaynağı olarak kurgulanması, özellikle yabancılaşmış, tecrit edilmiş ve güçsüz bireyler açısından muazzam bir çekim etkisi yaratmaktadır. Bu sayede özellikle millî birliklerini kurmada gecikmiş ya da ciddi hezimetlere uğrayarak özgüvenlerini yitirmiş halk kitleleri üzerinde bu milliyetçilik tarzının son derece etkili olabileceği açıktır. Yayılmacı milliyetçiliklerde ulus, liberal milliyetçiliğin formülasyonunda yer alan siyasal ulus ve iradi bağlılığın tam zıttı şekilde, tarihsel bağlılık ve etnik aidiyetle harmanlanarak birleştirilmiş dışlayıcı bir etnik topluluktur. Ötekileştirmenin son derece kuvvetli olduğu yayılmacı milliyetçilikte, “öteki” adeta araçsal bir rol oynayarak iç bütünleşmeyi sağlar. Çünkü kendisiyle alay veya kendisinden nefret edilebilecek “onlar”ın milleti birleştireceği ve bir arada tutacağı düşünülmektedir (Heywood, 2006: 168-169; Korkmaz, 2016: 85-86).

Milliyetçiliğin tarihsel gelişimi boyunca ortaya çıkan farklı kuramsal yaklaşımlar ve tipolojiler, bu ideolojinin yalnızca siyasal bir aidiyet biçimi değil, aynı zamanda kültürel, tarihsel ve ahlaki boyutlar taşıyan çok katmanlı bir düşünce alanı olduğunu göstermektedir. Bu kuramsal çeşitlilik bağlamında, modern milliyetçilik düşüncesinin kültürel ve romantik damarının şekillenmesinde önemli bir yere sahip olan Herder'in yaklaşımı özel bir incelemeyi hak etmektedir.

2. Herder'in Milliyetçilik Düşüncesi

Herder'in milliyetçilik düşüncesi, milleti siyasal egemenlik ve devlet merkezli ele alan yaklaşımlardan belirgin bir şekilde ayrılarak insan topluluklarının kültürel ve tarihsel varoluşlarına odaklanan bütüncül bir perspektif sunmaktadır. Onun

yaklaşımında millet, öncelikle ortak dil, kültür, tarihsel deneyim ve ahlaki duyarlılık temelinde şekillenen bir halk topluluğu olarak kavramsallaştırılmaktadır. Dolayısıyla Herder'in milliyetçiliği, siyasal bir programdan ziyade insanın kendini belirli bir kültürel bağlam içinde gerçekleştirmesine ve anlaşılmasına olanak sağlayan antropolojik ve normatif bir çerçeveye sahiptir. Bu düşünsel çerçevenin temel bileşenleri dil, kültür ve halk (Volk) kavramları ekseninde aşağıda ele alınmaktadır.

2.1. Herder'in Milliyetçilik Anlayışında Dilin Önemi

Herder'in milliyetçilik düşüncesinin merkezinde dil kavramı yer almaktadır. Ona göre insanı insan yapan, onu hayvandan üstün kılan ve her türlü yozlaşmada hayvan seviyesine düşmekten koruyan şey, akıl ve dildir. Dil, aklın özünü oluşturan kurucu bir unsurdur; akıl dil aracılığıyla şekillenir ve varlığını dil sayesinde sürdürür (Trabant, 2009). Bu nedenle dil, sadece düşüncenin ifadesi değil, bizzat düşünmenin kendisinin imkân koşuludur. Dolayısıyla Herder'e göre dil, insanın hem zihinsel hem de ahlaki varoluşunun kurucu zemini olarak belirleyici bir rol oynar (Herder, 2020: 294, 317). Ona göre *"Bir millet nasıl düşünüyorsa öyle konuşur ve nasıl konuşuyorsa öyle düşünür."* (Herder, 2002a: 50). Yani dil, sadece düşüncenin aracı değil, aynı zamanda düşünmenin sınırlarını ve biçimini belirler; insan tam ve doğru düşünmeyi dil aracılığıyla öğrenir (Herder, 1992a: 101-102). Bu düşünceden hareketle Herder (2002a: 50), hakikat, güzellik ve erdem gibi insan bilişinin temel kategorilerinin "millileştiğini", yani belirli bir dil ve kültür içinde şekillendiğini ileri sürmektedir.

Bu yüzden Herder'in milliyetçilik anlayışında temel argüman, insanlığın ayrı halklara veya topluluklara bölündüğü ve her bir benzersiz kültürü anlayanın anahtarının o topluluğun dilinde yattığıdır (Hann, 1997: 121). Nitekim Herder, *"Denn jedes Volk ist Volk; es hat seine National Bildung wie seine Sprache"* (Nasıl her halkın bir halk olarak dili varsa, millî kültürü de vardır.) sözü ile milliyetçilik kavramını dil ve kültür üzerinde inşa etmektedir. Bu

sözü ile 19. yüzyıl Avrupası'nı ve genel olarak milliyetçilik hakkındaki teorileri etkilemiştir (Anderson 1995: 83-84).

Millet ile dil arasında kutsal bir bağ olduğu tezini ilk kez temellendiren isim Herder'dir. Bu bakımdan Herder, Romantik Milliyetçilik akımının en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. O, milleti, "aynı dili konuşan toplum kesimi" şeklinde tanımlayarak millet ile dili özdeşleştirmiştir. Milleti organizmaya benzeten bu anlayışa göre, aynı dili konuşan milletin kendine özgü bir duyuş ve düşünüşü bulunmaktadır (Doğan, 2008: 114). Ona göre dil, yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda milletlerin ve etnik grupların tarihini ve kültürünü taşıyan bir hafıza deposudur. Bu bakımdan dil, bir milletin ruhunu oluşturan ve özelliklerini belirleyen temel unsurlardan biridir (Herder, 2020: 299). Bu yüzden Herder'e göre eğer bir dil yok olursa millet de yok olur; eğer bir dil canlanırsa millet de canlanır. Herder'in 18. yüzyılın ikinci yarısında dile getirdiği bu düşüncelerin 19. yüzyıl boyunca dilbilimine rehberlik ettiği söylenebilir (Aytürk, 2006: 95-96).

Herder, özellikle "Öğrenilen Çeşitli Dillerde Çalışkanlık Üzerine" (1764), "Fragmanlar" (1767-1768) ve "İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler" (1784-1791) gibi eserlerinde geliştirdiği dil anlayışıyla modern dilbilimin ve dil felsefesinin kurucu isimlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Her şeyden önce Herder'e göre düşünce, esas itibarıyla dile bağlıdır ve düşünmenin sınırları dil tarafından belirlenir. Bu çerçevede bir kişi ancak bir dile sahipse düşünebilir; başka bir deyişle, yalnızca dilsel olarak ifade edebileceği şeyleri düşünebilir. Onun dil felsefesindeki ikinci temel tez, anlamların ya da kavramların dilin kullanımına içkin olduğudur. Ona göre anlamlar, felsefi geleneğin büyük bir bölümünde varsaydığı gibi dilin dışında, ondan bağımsız ve özerk varlıklar değildir; anlamlar, kelimelerin somut kullanım pratiklerinden meydana gelir. Herder'in bu iki temel yaklaşımı 17. ve 18. yüzyıllarda hâkim olan ve dili bir yanda, düşünce ya da anlamı diğer yanda konumlandıran düalist anlayışı köklü biçimde

sarsmıştır. Bu yönüyle Herder, dil ile düşünce arasındaki ilişkiyi bütüncül bir çerçevede ele alarak, günümüzde dil felsefesi olarak adlandırılan disiplinin entelektüel temellerini atan düşünürlerden biri olmuştur (Forster, 2002; 2023: 26-27, 41-42).

Herder için dil, özünde içsel bir şeydir. Birincil işlevi dışsal iletişim değil, içsel konuşmadır. Dil, insanın en içteki düşüncelerini ve duygularını, içeriklerini ve anlamlarını somutlaştırarak ifade eder (Herder, 2011: 19-25). Ona göre hiçbir insan tek başına dil kurucusu değildir; her birey, kendinden önceki nesillerden devraldığı dilsel mirası sonraki nesillere aktarır. Bu açıdan Herder'in ifadesiyle *"Genel olarak şu doğa yasası var: Dil, insan nesliyle birlikte yetişir ve oluşur"* (Herder, 2011: 60). Aile dili, bu sürecin ilk halkasını oluştururken zamanla farklı toplumsal ve coğrafi koşullar altında çeşitlenerek ulusal dillere dönüşür. Bu anlamda ulus, ailenin doğal bir uzantısıdır. Dil, aile içinde başlayan aktarım sürecinden çıkarak daha geniş bir toplumsal birlik içinde, yani ulus düzeyinde kurumsallaşır ve zenginleşir. Bu nedenle her ulus, kendi tarihsel tecrübesine, coğrafyasına ve kültürel birikimine bağlı olarak özgün bir dil geliştirir (Herder, 2011: 47-64). Böylece Herder'in düşüncesinde dil ile ulus arasında karşılıklı kurucu bir ilişki ortaya çıkar: Ulus, dili şekillendirirken; dil de ulusal kimliği inşa eder.

Herder, tam da bu düşüncelerle, her dilin kendine özgü bir millî karakter taşıdığını ve bireylerin en uygun biçimde kendi soylarının diliyle düşünerek kendilerini ifade edebildiklerini savunmaktadır. Bu yüzden her bireyin kendi soyunun dilini öğrenmekle yükümlü olduğunu düşünmektedir (Herder, 1992b: 30). Herder'e göre dil, yalnızca bireysel zihinsel faaliyetlerin bir ürünü değil, aynı zamanda insanın içinde yaşadığı doğal ve toplumsal çevrenin şekillendirdiği tarihsel bir oluşumdur. Bu bağlamda iklim koşulları, hava ve su gibi coğrafi unsurlar ile yeme-içme alışkanlıkları dilin oluşumu ve gelişimi üzerinde dolaylı fakat belirleyici bir etki yaratır (Herder, 2011: 52). Dilin her kavimde ve her iklimde farklı biçimler aldığını vurgulayarak insan düşüncesinin tarihsel ve

coğrafi bağlamlarla yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Dilin bölgeden bölgeye farklılık göstermesi, her milletin kendine özgü bir dilsel ve kültürel yapıya sahip olmasını beraberinde getirmektedir (Herder, 2020: 299, 315).

Bu bağlamda Herder, dili insan varoluşunun kurucu unsuru olarak görmekte ve ortak bir dil konuşan insan topluluklarını, milletin en temel nüvesi olarak değerlendirmektedir. Ona göre gelenekler, görenekler ve hukuki düzenlemeler de tıpkı dil gibi her toplulukta farklıdır ve kendine özgüdür. Bu nedenle bir toplumu anlamak, ancak söz konusu unsurların bütüncül bir tarihsel-kültürel bağlam içinde değerlendirilmesi ve anlaşılmasıyla mümkündür. Bu noktada Herder, “otantiklik” düşüncesine dayanarak, milletleri doğanın organik birer ürünü olarak görmekte ve farklı milletlerin yapay şekilde homojenleştirilmesini ya da birbirine karıştırılmasını doğal düzene aykırı bulmaktadır. Ona göre tarihsel süreç içerisinde milletler özlerinden uzaklaşabilir ancak bu durum, onların yeniden özlerine dönmeyecekleri anlamına gelmez. Bu öze dönüş ise kendi kaderini tayin edebilen bireylerin, kolektif bir millet bilinciyle devlet kurmalarıyla mümkün olmaktadır (Özkırımlı, 2017: 37-38). İşte Herder'in bu fikirleri, Alman romantik milliyetçiliğinin de ilk adımlarını oluşturmuştur.

Herder'e göre bir milletin oluşumu ve varlığını sürdürmesi açısından dil temel bir unsurdur. Tarihsel bir birlikteliğe sahip olup kendine özgü bir dili bulunan topluluk, millet olmanın asli niteliklerini taşır ve devletin doğal temelini oluşturur. Dili olmayan bir halkın varlığından söz etmek mümkün değildir. Kan bağı, yurt, askerî başarı veya siyasal yapı gibi unsurlar tek başına millî bilinci oluşturamaz. Bu nedenle Herder'e göre milletin devamlılığı, ortak dile dayalı kültürel geleneğin korunmasına bağlıdır. Her halk, insanlığın organik bir parçası olarak kendi diline sahiptir ve bu dili en kutsal değer olarak muhafaza etmelidir (Sevim, 2008: 25-26). Dolayısıyla dil olmaksızın diğer millî unsurların anlamı ve işlevi büyük ölçüde kaybolur. Herder, milletin temelini dil ve kültürün

oluşturduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda gündelik yaşam ritüelleri, gelenekler, pratikler, halk inançları ve mitlerin önemini vurgulayarak kültürün ve özellikle dilin bir milleti benzersiz kılan başlıca unsur olduğunu ileri sürmektedir (Gökalp, 2007: 282).

Herder'e göre dil, bir ulusu tanımlayan en temel ve ayırt edici unsurdur. 1760'larda kaleme aldığı metinlerde dili, ulus olmanın özsel (kurucu) niteliği olarak görmektedir. Ona göre doğruluk, güzellik ve erdem gibi değerler bile bir toplum içinde dil aracılığıyla ulusal bir karakter kazanır (bkz. Herder, 2002b). "İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler" (1784-1791) adlı eserinde Herder, her halkın kendine özgü bir dile sahip olduğunu vurgulamaktadır. Ve ona göre diller, ulusları birbirinden ayıran doğal sınırlar gibidir; bu nedenle uluslar arasındaki farklılıkların temelinde dilsel ayrışma yer alır. Herder, 1795 tarihli "İnsanlığın Gelişimi Üzerine Mektuplar"da bu düşüncüyü daha da ileri götürmektedir. Ona göre bir insan, hangi dil içinde yetişmişse, duygularını hangi dilde ifade etmişse ve ruhunu hangi dil aracılığıyla biçimlendirmişse, o dilin ait olduğu ulusun bir parçasıdır (Patten, 2010: 667).

Herder dili, salt bir iletişim aracı ya da uzlaşım sal bir gösterge sistemi olarak değil, insanın duyu sal, imgesel ve ahlaki varoluşunun kurucu bir unsuru olarak ele alan bütüncül bir perspektif sunmaktadır. Bu çerçevede Herder'de dil, doğa ile kültür, duygu ile akıl ve estetik ile etik arasında aracılık eden, insanlığın tarihsel ve ahlaki gelişimini temellendiren kurucu bir güç olarak konumlanmaktadır (bkz. Zeller, 2018). Bu bakımdan Herder'e göre dil, yalnızca araçsal bir ortaklığı ifade etmemekte; uzun bir tarihsel süreç boyunca oluşmuş ortak duyuş ve düşünüş birliğini de içeren bütüncül bir yapıyı temsil etmektedir. Bu sebeple dil, yalnızca biçimsel anlamda değil, aynı zamanda özsel anlamda da bir milleti tanımlayan temel unsurdur (Öğün, 2000: 18). Bu çerçevede Herder'in temel vurgusu, dilin ve kelimelerin bir milletin düşünce yapısını, ahlâk anlayışını ve toplumsal düzenini yansıtan; bir milletin "ruhunu" taşıyan temel unsurlar olduğudur. Dolayısıyla Herder, kavramların tarihsel ve kültürel bağlamlarından

koparılarak evrenselleştirilmesine karşı çıkar. Ona göre her kavram, ait olduğu toplumun özgül deneyimleri yani kültürü içinde anlam kazanır. Bu bağlam göz ardı edildiğinde ise diğer toplumlar hakkında kaçınılmaz olarak çarpık yargılara varılır, onların düşünce dünyaları yanlış öğrenilir ve yüzeysel biçimde taklit edilir (Herder, 2002a: 47). Bu yaklaşım, Herder'in genel düşüncesinde merkezî bir yer tutan kültürel görecelik ve tarihsel özgüllük vurgusunun açık bir yansımasıdır.

Herder'e göre dil, insanın kültürel geleneğinin ve tinsel gelişiminin asli zeminidir. Nitekim ona göre gelenek, sabit bir nesne ya da doğadaki bir varlık (ağaç, kaya vb.) değil; insanın dil yetisi ve eksiklik bilinci sayesinde mümkün olan, sürekli ve etkin bir insani faaliyettir. Başka bir ifadeyle gelenek, nesiller boyunca dilsel etkileşimle sürdürülen canlı bir süreçtir. Geçmişten devralınan anlamlar, normlar ve değerler dil aracılığıyla aktarılır; ancak bu aktarım mekanik değil, her kuşakta yeniden yorumlanan ve dönüştürülen bir süreçtir. Buna göre Herder, geleneğe önemli bir rol atfetmekle birlikte ona buyurucu (norm koyucu) bir otorite tanımaz. Bir kurumun uzun süre varlığını sürdürmesinin belli ölçüde meşruiyet sağladığını kabul etse de geçmişin, bugünü otomatik olarak meşrulaştıramayacağını savunmaktadır. Bu yönüyle Herder, Burke'ün aksine, geçmişin birikimine saygı duyan ama ona sorgusuzca bağlı kalan bir gelenekçi değildir. Onun gelenek felsefesini belirleyen şey, geçmişin kutsanması değil, nesiller arası aktarımın bilinçli ve yaratıcı biçimde yenilenmesidir (Barnard, 1979: 27-28). Bu bağlamda Herder'in geleneği "bilinçli yenilenme" olarak kavramsallaştırması, dili insanın tinsel ve tarihsel varoluşunun kurucu ilkesi olarak görmesinin doğal bir sonucudur.

Özetle Herder, dilin, insanların dış dünya ile ilişkilerini anlamada temel bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Zira ona göre dil, bireyleri birbirine bağlayan ya da birbirinden ayıran bir araçtır. Dil aracılığıyla geçmiş kuşakların düşünceleri, duyguları ve değerleri yeni kuşaklara aktarılır. Organik bir gelişim sürecine

sahip olan dil, bir milletin canını ve ruhunu temsil eder (Sevim, 2008: 295-299). Temelleri Herder'e dayandırılan ve yalnızca ortak dil ile edebî geleneği paylaşan toplulukların millet olma ve bir devlet kurma hakkına sahip olduklarını ileri süren yaklaşım, modern milliyetçi söylemin temel hareket noktalarından birini oluşturmuştur. Bu doğrultuda filoloji biliminin gelişimi hızlanmış ve bu kapsamda yapılan araştırmalar, milliyetçi fikirlerin temellendirilmesinde önemli bir işlev görmüştür (Barnard, 1964: 80-81).

2.2. Herder'in Kültür, Ahlâk ve Hümanizmle Yoğrulmuş Milliyetçilik Yorumu

Herder'in milliyetçilik düşüncesinin temelinde, tüm tarihsel dönemler ve kültürler tarafından paylaşılabilecek ortak bir ahlaki değer mükün olduğu fikri yer almaktadır. Bu doğrultuda Herder, insan topluluklarının ahlaki çeşitliliğini inkâr etmeksizin, bir dönemin veya kültürün genel ahlâkını diğerinden daha iyi veya daha kötü olarak değerlendirmek için bir ölçütün varlığını savunmaktadır. Söz konusu ölçüt, Herder'in "*Humanität/Hümanite*" (İnsanlık/İnsanîyet) kavramıyla ifade ettiği evrensel ahlaki değerdir (Forster, 2023: 74-75). Herder'e göre insan doğasının gayesi *hümanite*dir ve Tanrı bu amaçla insanoğluna kaderini tayin etme yetkisi vermiştir: "*Tarihte iyilik adına ne yapılmışsa hümanite için yapılmıştır. Gene tarihte kötülük adına ne yapılmışsa hümaniteye karşı yapılmıştır. ... bu gaye ona Tanrısı tarafından yaratılırken verilmiştir.*" (Herder, 2020: 167, 516-517).

Ahlaki bir ilke olarak *hümanite*, hem tanımlayıcı hem de normatif boyutlara sahiptir. Tanımlayıcı boyutuyla bu kavram, insan türünün birliğine işaret etmekte ve ırksal farklılıkların yüzeysel nitelikte olduğu mesajını vermektedir. Normatif düzeyde ise *hümanite* fikri, belirli ahlaki yükümlülükler ve iyi muamele standartları önermektedir. Bunlar arasında insanların öldürülmemesi, fiziksel olarak istismar edilmemesi ve

aldatılmaması gibi temel ahlaki yasaklar bulunmaktadır (Forster, 2023: 78). *Hümanitenin* temel kuralı ise “adalet” ve “hakikat”tır. Herder’e göre bu kural sayesinde insanlar birbirlerine vefalı dost ve kardeş olurlar, hatta bu kanun düşmanı bile dost yapabilir. Zira insanlar her ne kadar farklı topluluklara mensup olsalar da zihniyetleri, amaçları, beklentileri ve vefa duyguları bakımından ortak bir insani zemini paylaşırlar. Ne var ki insanlar hile ya da güç yoluyla bu hakseverlik ve hakikat kanunundan ayrıldıklarında en vahşi mahlûk durumuna düşerler (Herder, 2020: 143). Bu yönleriyle Herder’in *hümanite* anlayışına göre insan toplulukları arasındaki ırksal farklılıklar insan olmanın ahlaki anlamını ortadan kaldıran değil, aksine onun tarihsel ve kültürel görünümünü çeşitlendiren unsurlardır. Diğer yandan bu anlayış, soyut bir evrenselcilikten ziyade, somut insani ilişkilerde tezahür eden bir ahlak çağırısı niteliği taşımaktadır.

Bu çerçevede Herder, kendine özgü çoğulcu bir kozmopolitizm anlayışı geliştirmiştir. Bu anlayış, insanların psikolojilerinin ve özellikle de ahlâki değerlerinin tarihsel ve kültürel olarak çeşitlilik göstermesine rağmen -hatta kısmen bu çeşitlilik nedeniyle- tüm insanlara eşit ahlaki saygı gösterilmesi gerektiğini savunmaktadır (Forster, 2023: 78). Böylece Herder, hem kültürel çoğulculuğu hem de evrensel ahlaki sorumluluğu harmanlayan özgün bir bakış açısı ortaya koymaktadır.

Milliyetçilik düşüncesi bağlamında bir milletin kültürel yapısını inceleyen ve bunu *hümanite* kavramı çerçevesinde değerlendiren Herder, millet kavramına ilişkin düşüncelerinde Vico’nun etkisi altındadır. Vico, her milletin birbirinden bağımsız biçimde, insani doğasının bir gereği olarak millet kurma ve benzer toplumsal kurumları oluşturma kapasitesine sahip olduğunu ileri sürmekte ve bu düşüncesini ilahi inayet anlayışına dayandırmaktadır. Benzer biçimde, Herder’in düşüncesinde de doğada ve tarihte Tanrısal bir tezahürün (offenbarung) varlığı kabul edilir (Özlem, 1994: 52). Herder, dünyayı çeşitli çiçeklerin oluşturduğu bir bahçeye benzetmekte ve tüm millî kültürler arasında uyumun mümkün

olduğunu savunmaktadır. Ona göre, farklı milliyetçilik anlayışları arasında çatışma olması için herhangi bir neden yoktur (Akkaş, 2006: 120). Tam aksine Herder, diğer kültürleri anlamının kendini daha iyi anlamaya katkıda bulunduğunu ısrarla savunmaktadır (Forster, 2023: 43). Bu aslında Herder'in milliyetçilik düşüncesinde ötekisi olmayan ve dünya bahçesinde ahenk içinde bir arada yaşayan millet çiçeklerinden mütevellit liberal milliyetçiliğin en somut tezahürüdür.

Herder için milliyetçilik ahlaki ve kültür yaratıcı bir güçtür. Ona göre vatan, büyük bir aile anlamına gelir ve bu yüzden barışçıl bir şekilde yaşanması gerekir. Herder, bu fikirlerini Almanca “vatan” anlamına gelen “Vaterland” (İng. Fatherland) kavramındaki “Vater” (baba) sözcüğünden hareketle şu şekilde ifade etmiştir (Herder, 2004a: 116-117):

Baba kelimesi, gençlik günlerimizi ve o günlerin oyunlarını akla getirir; bize, bizden önce yaşamış tüm başarılı insanları, babaları olacağımız tüm değerli insanları düşünmemizi hatırlatır. Bu kelime, tüm insanlığı birbirine kardeş, kız kardeş, nişanlı, dost, çocuk ve ebeveyn olan kesintisiz bir zincir hâline getirir. Dünyada kendimizi başka nasıl düşünmeliyiz? Her biri üyelerini aynı bağlarla birbirine bağlarken bir vatan, diğerine, hatta diğerlerine karşı gerçekten ayaklanmak zorunda mıdır? Dünyada hepimize yer yok mu? Bir ülke diğerlerinin yanında huzur içinde yaşayamaz mı? Hükümetler birbirlerini aldatabilir; siyasi mekanizmalar birbirlerine karşı harekete geçebilir, ta ki biri diğerini paramparça edene kadar. Ama vatanlar birbirlerine karşı böyle hareket etmez; yan yana huzur içinde yatarlar ve aileler gibi birbirlerine yardım ederler. Vatanların vatanlara karşı kanlı mücadelesi, insan dilindeki en kötü barbarlıktır!

Burada Herder, “vatan” kavramını insanlık ailesiyle ilişkilendirerek, milletler arasındaki doğal bağ ve dayanışmayı

vurgulamaktadır. Ona göre vatan; geçmiş, şimdi ve gelecek kuşakları birleştiren ahlaki bir bağdır. Devletler ve yöneticiler çıkar çatışmaları nedeniyle savaşabilir; ancak milletler ve vatanlar, tıpkı bir ailenin üyeleri gibi barış içinde bir arada yaşayabilir ve birbirlerini destekleyebilirler.

Ona göre insanın ailesi ve yakın çevresi dışında en değerli şey, iyi örgütlenmiş bir siyasal-toplumsal düzendir. Fiziksel olarak sağlıklı bir çevre nasıl önemliyse ahlaki olarak da özgürlük, güvenlik ve onur içinde yaşanan bir devlet mutluluğun temelidir. Bu anlamda ona göre vatan, sadece coğrafi bir yer değil; ahlaki bir yaşam alanıdır. Herder, en yüksek erdemlerden birinin böyle bir düzeni kurmak, geliştirmek ve korumak olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bireysel hayatın değeri, ortak iyiliğe yaptığı katkıyla ölçülür. Bu hususu Herder, “gemi metaforu” ile anlatmaktadır. Bu metafora vatan, gemi; bireyler ise gemideki yolcular/mürettebat gibidir. Denizin yükselen dalgaları arasında gemide bulunan hiç kimse “ben karadaymış gibi izleyeyim” diyemez; herkes bulunduğu konuma göre gemiye yardım etme, onu koruma ve kurtarma sorumluluğunu almalıdır. Bu açıdan insan, sadece kendisi için değil; vatani, toplumu ve gelecek nesiller için sorumlu bir varlıktır. Bu çerçevede Herder’e göre vatanseverlik ahlaki bir sorumluluktur; bu sorumluluktan kaçış hem bireysel hem tarihsel bir çöküşe yol açar (Herder, 2002c: 375-376).

Herder’e (2020: 448) göre “*Yurtseverlik ve aydınlanma, bütün insanlık kültürünün etrafında hareket ettiği iki kutuptur.*” Herder’in bu vurgusu, Hayes’e (1927) göre milliyetçiliğe baskın veya zorlayıcı bir anlam yüklemeyiz; bilindiği üzere Herder, Aydınlanma’nın çeşitli yönlerini sıkça tartışmıştır. Hayes, Herder’in kültürel milliyetçiliğini, imparatorluk odaklı bir ulus anlayışı yerine, daha çok ulusların kültürel kimliklerine dayalı bir yaklaşım olarak yorumlamaktadır.

Bu bağlamda Herder için milletlerin en önemli özelliği devlet mantığına karşıt bir yapıya sahip olmalarıdır. Devletler çoğunlukla

güç, egemenlik ve fetih üzerine kuruluyken, milletler Herder'in düşüncesinde kültürel, tarihsel ve ahlaki bir birlik olarak tasavvur edilmektedir. Bu nedenle milletler fetih ve yayılma arzusuyla hareket etmezler. Aksine kendi sınırları, yaşam tarzları, dili ve gelenekleriyle yetinmeyi bilirler. Böyle bir anlayışta milletler arasında rekabet ve çatışma için bir neden kalmaz; her millet kendi özgünlüğü içinde var olur. Kant da "Ebedi Barış" (1795) adlı eserinde benzer şekilde cumhuriyetlerin savaşa meyilli olmayacağını savunmuştur. Halklar kendi çıkarlarını takip edip cumhuriyetler kurabildiklerinde Kant, Herder'in milletlere bakış açısıyla aynı doğrultuda, savaşların artık haklı gösterilemeyeceğini ileri sürmüştür (Bergh, 2018). Bu bağlamda Kant'ın barış düşüncesi, Herder'in uluslara atfettiği doğal barışçılık fikriyle aynı düşünsel zemini paylaşır.

Herder gerçek millî büyüklüğün elini hiç kana bulamamış olmakta, büyüklüğün ise altın ve servet hırsına kapılmamakta yattığını ifade etmektedir. Bu noktada Herder'in milliyetçiliğine ilişkin olarak ahlaki-kültürel bir milliyetçilik vurgusu yapılmaktadır. Herder kanın bir gücü olduğuna ya da yeteneklerin kalıtımla geçerek bazı insanları diğerlerinden üstün kılacağına inanmadığından, hiçbir ırkı diğerlerinden üstün görmemiştir (Kohn, 1962: 419, 425). O, sıklıkla "milliyetçi" veya "Alman milliyetçisi" olarak nitelendirilmiştir; ancak bu yanıltıcıdır (Forster, 2023: 91). Elbette Herder, Almanya'nın birliğini arzulamış, Alman millî ruhunu uyandırmayı ve Almanların kendilerini Alman olarak hissetmesini istemiş, ancak milliyetçiliğini dışlayıcı ya da hiyerarşik bir zemine oturtmamıştır. Aksine o, insanların hem kendi halkını sevmesi, hem de diğer halkların tarihsel ve kültürel özgünlüklerine, farklılıklarına saygı göstermesi gerektiğini savunan çoğulcu ve insani bir anlayış ortaya koymuştur (Sevim, 2008: 352, 372). Bu bakımdan Herder'in uluslararası siyasete ilişkin temel yaklaşımı, kararlı bir kozmopolitizm anlayışına dayanır. Bu yaklaşım, tüm insanlara yönelik tarafsız ve kapsayıcı bir ahlaki kaygıyı ifade eder ve

Herder'in *hümanite* idealinin normatif gücünün başlıca dayanağını oluşturur (Forster, 2023: 91-92).

Herder modern anlamda “ulus olma” fikrine öncülük etmesine rağmen, ırkçı varyantların ve etnik emperyalizmin tehlikelerinin tamamen farkında olan bir düşünür olarak ele alınabilir (Barnard, 2003: 4-5). O, ulusal toplulukların tarihsel ve kültürel özgünlüklerine saygı gösterilmesi, bu özgünlüklerin korunması ve geliştirilmesi gerektiği konusunda ısrarcıdır. Ancak bu vurgu, herhangi bir dışlayıcılık ya da tehlikeli milliyetçilik biçimine yol açmaz. Bunun başlıca nedenleri birkaç noktada toplanabilir. İlk olarak Herder, bu ilkeyi yalnızca Almanya için değil, tüm ulusal topluluklar için evrensel bir norm olarak ileri sürer. İkinci olarak Herder'de “millet” kavramı, ırksal ya da biyolojik temellere değil, esas olarak dilsel ve kültürel bağlara dayanır. Üçüncü olarak o, milletlerin birbirlerinden yalıtılmasını ya da kültürel olarak durağanlaştırılmasını savunmaz, aksine diller ve kültürler arasındaki etkileşimi, karşılıklı öğrenmeyi ve tarihsel gelişimi olumlu ve sağlıklı süreçler olarak değerlendirir. Son olarak Herder, milletlerin barışçıl bir zeminde iş birliği yapmalarını ve karşılıklı yarar temelinde, ticaretten entelektüel üretime kadar uzanan geniş bir alanda rekabet etmelerini bekler. Bu rekabet anlayışı, çatışmacı değil üretken bir karakter taşır ve ulusların birbirlerine gerçek anlamda katkı sunabilmeleri için etkin ve sürdürülebilir iş birliği mekanizmalarının geliştirilmesi gerektiği yönündeki açık bir öneriyle tamamlanır (Forster, 2023: 91-92).

Herder “Almanın şanı” adlı şiirinde bir milletin tarihinin şanlı olması için hangi faziletlere sahip olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu faziletlerin başında yukarıda da ifade edildiği üzere “elini kana bulamamış olmak”, diğer bir ifade ile “masum olmak” bulunmaktadır. İkinci fazilet, “ölçülülük”; üçüncüsü “bilgelik” ve sonuncusu ise “insanların yararına çalışmak”tır. Burada bütün ırkların üstünde olmak gibi bir iddia yoktur. Görüldüğü gibi bu faziletlerde dahi şovenizm, militarizm, savaş ve sömürgecilik karşıtlığı bulunmaktadır. Bu şiirin Herder'le Hitler

arasındaki ilgisizliği açığa çıkaracak kadar önemli bir belge olduğu ifade edilmektedir. Herder, Avusturya İmparatoru II. Joseph'in Cermenleştirme politikasını da eleştirmektedir. İnsanlara yabancı bir dille kültür verilebileceğine inanmayan Herder, Avusturya hâkimiyeti altındaki bütün halklara Alman dilini resmî dil olarak dayatmanın haksızlık olduğunu vurgulamaktadır. Kendi kültürünü başka halklara zorla kabul ettirmek isteyen bir anlayışın karşısında yer alan Herder, milliyetçilik anlayışını da bu duruşla temellendirerek başka halklara karşı saygısızlığı reddeden bir tutum benimsemiştir (Sevim, 2008: 331).

Herder, farklı tarihsel dönemler ve kültürlerde yaşayan toplulukların kavramlarının, inanç yapılarının, değerlerinin, algısal ve duyuşsal hisleri bakımından derin ve kapsamlı farklılıklar gösterdiğini keşfetmiş; en azından bunu kendisinden önceki düşünürlere kıyasla çok daha açık ve sistematik biçimde ortaya koymuştur (Forster, 2023: 28). Herder'e göre kültür, evrensel ve tekrarlanabilir bir yapıdan ziyade, her toplumun kendine özgü tarihsel ve toplumsal koşulları içinde şekillenen bir olgudur. Ona göre *"Kültür araçlarının hepsi aynı olsa bile, kültürün kendisi aynı olamaz."* Zira kültür, yalnızca araçların toplamı değil; bu araçları biçimlendiren tarihsel deneyimlerin, çevresel etkenlerin ve toplumsal süreçlerin bütüncül bir ürünüdür. Dolayısıyla her kültür, kendi tarihsel oluşum koşulları içinde özgün ve tekrarlanamaz bir nitelik arz etmektedir (Herder, 2004b: 77).

Bu yaklaşımından dolayı Herder'in adı, genellikle, bireylerin ve milletlerin kendine özgü yaşam biçimlerine, yani "kimliklerine" sahip olduklarını savunan etik bir orijinallik ilkesiyle ilişkilendirilir. Bu ilkeye göre, refah ve iyi yaşam, kişinin ya da toplumun kendi kimliğine uygun biçimde "gerçek" olmasıyla mümkündür. Bir kişinin veya grubun kimliğinin önceden belirlenmiş olduğunu ima etmek için "otantiklik" kavramı ileri sürülür; sosyal koşulların bozulması bu kimliğin gerçekleştirilmesini ve görünür olmasını engellese de kimlik, her

zaman var olan ve keşfedilmeyi bekleyen bir yapıdır (Patten, 2010: 686-687).

Bu bağlamda Herder'in milliyetçilik yorumu, ırksal ya da dışlayıcı bir kimlik tasavvurundan ziyade, ortak dil, tarih ve kültürel değerler etrafında teşekkül eden ahlaki ve kültürel bir topluluk fikrine müstenittir. Herder'e göre her millet, kendine özgü kültürel varoluşunu sürdürme hakkına sahiptir; ne var ki bu özgünlük, evrensel *hümanite* prensibine bağlılıkla sınırlandırılır. Bu itibarla Herder'in milliyetçilik yorumu, kültürel çoğulculuk ile hümanist ve kozmopolitan bir ahlâk anlayışını uzlaştıran normatif bir çerçeve sunmaktadır.

2.3. Herder'in Halk Kavramına Dayanan Milliyetçilik Anlayışı

Herder'in siyaset felsefesi, temelde eşitlikçi bir yönelime sahiptir. O, sınıfsal farklılıkları, mülkiyeti veya mülkiyet kaynaklı eşitsizlikleri tümüyle reddetmez; ancak her türlü hiyerarşik tahakküme açık biçimde karşı çıkar. Bu çerçevede Herder, toplumun tüm üyelerinin kendini gerçekleştirme potansiyelleri olduğunu ve bu potansiyellerini gerçekleştirebilmeleri için eşit fırsatlara sahip olmaları gerektiğini savunur (Forster, 2023: 89-91). Herder'in siyaset felsefesindeki bu eşitlikçi yönelim, onu halk (Volk) kavramına dayanan bir milliyetçilik yorumunun oluşumunda belirleyici bir rol oynamıştır.

Günümüzde birçok anlam taşıyan *Volk* kavramı, Almandaca genel olarak "ortak dil, kültür ve tarihle birbirine bağlı bulunan ve insanlardan oluşan topluluk" anlamını ifade etmektedir. Kavramın kökeni Eski Yüksek Almandadaki "fole" sözcüğüne dayanmakta olup "çok kişi" anlamını taşımaktadır. Herder, *Volk* kavramını üç açıdan ele almaktadır. İlk olarak, *Volk* ona göre "kök"tür (Stamm), ulusun bir parçasıdır. Fakat bu anlam günümüzde önemini kaybetmiştir. İkinci olarak Herder, *Volk* kavramına toplumsal taban perspektifinden yaklaşmakta ve özellikle seçkinlerden ziyade sosyal alt sınıfları kastetmektedir. Üçüncü olarak *Volk* kavramını millî karakter ve tarihsel özgünlük bağlamında ele almaktadır. Bu

çerçevede *Natio* kavramıyla bir halkın kendine özgü karakterini tanımlamaya yönelip buradan *Nationalgeist* (millî ruh) düşüncesine ulaşmaktadır. Bu yaklaşımında Herder'in, özellikle Voltaire ve Montesquieu'den etkilendiği görülmektedir. Ayrıca Herder, mistik bağlamda, "millî kabul" (*Nationalgeheimnis*) ve duygudan bahsederken halkın ruhundan (*Volksseele*) da söz etmektedir. Herder'de "millî ruh" kavramı tam anlamıyla sistematik bir tanıma kavuşmasa da, iki düzeyde ele alınabilir: Bir yandan metafizik anlamda tabii bir varlık olarak tasavvur edilirken, diğer yandan tarihsel süreç içerisinde gelişen bir öge olarak anlaşılır (Ozan, 2000: 40-41).

Halk kavramının gelişimi açısından Herder'in en önemli katkısı, halkı yalnızca eğitimsiz alt tabakayla özdeşleştirmemesi, aksine toplumsal bütünlüğün ve milletin merkezine yerleştirmesidir. Herder, sadece soyluları veya aydın kesimi değil, tüm halk tabakalarını milletin bir parçası olarak görmektedir. Hatta ana dilini ve millî kültür geleneğini üst tabakadan daha iyi korumuş olan toplumun bu eğitimsiz kesimini yani halkı, millî açıdan hepsinin üstünde tutmaktadır. Böylece halk ve millet kavramlarını eş anlamlı olarak kullanmaktadır (Sevim, 2008: 375). Bu anlamda Herder'in siyasal düşüncesinin merkezinde, toplumun en alt tabakası olan halkın, yalnızca dile gelmekten yoksun, kaba bir güruh, amorf bir kalabalık değil aksine bir milletin dilini, değerlerini ve kültürünü tarihsel süreç içinde üreten ve taşıyan asli ve yaratıcı bir özne olduğu fikri yer almaktadır. Bu yaklaşım daha sonraki dönemde milliyetçilik ile demokrasi arasında özsel bir bağ kurmaya çalışanlar için önemli bir ideolojik dayanak sağlamıştır (Barnard, 1983: 245).

Herder'e göre devlet, millî karakteri olan bir "halk"a dayanmaktadır (Herder, 2020: 312). Halk karakterinin tüm ifadeleri arasında ise ulusal dil en önemli ve en değerli olanıdır.¹ Her

¹ Sprenger (1997: 6), Herder'in, her ne kadar insanlar arasındaki bağda dilin merkezi bir rol oynadığını kabul ettiğini ifade etse de belirli tarihsel koşullarda topluluk dayanışmasının sürekliliği açısından başka etkenlerin de belirleyici

ulus, kendi dilini doğurur ve bir ulusal dil, aynı zamanda hem halk karakterinin ürünü hem de onun koruyucusudur. Bir halk, doğal olarak ve ancak kendi ulusal dili aracılığıyla düşünebilir ve kendi halk karakterini sürdürebilir (Hayes, 1927: 726). Ona göre her halkın dili, kültürü, yaşama biçimi kendine özgüdür. Ancak bu özgünlük keskin ayrımlar ya da ontolojik üstünlükler anlamına gelmez; daha çok tarihsel ve kültürel farklılaşmadır. Herder ayrıca, iklim ve coğrafyanın halklar üzerinde etkili olduğunu kabul etmekte; ancak bu etkinin yüzeysel olduğunu ve kök yapıyı bozmadığını savunmaktadır. Ona göre halklar, zaman ve mekân içinde çeşitlenmiş olsalar da, “tek bir tablonun farklı gölgeleri”dir. Yani insanlık bir bütündür; halklar bu bütünün tarihsel olarak farklılaşmış ama birbirine bağlı görünümleridir (Herder, 2020: 217).

Bu bağlamda Barnard'ın (1979) vurguladığı üzere Herder'de halk, kendi içsel eğilimleri doğrultusunda tarihsel olarak gelişen, dili ve geleneği aracılığıyla kendini yeniden üreten özgün bir kültürel bütündür. Halklar dışsal ölçütlerle değil, kendi iç gelişim mantıklarıyla anlaşılmalıdır. Bu yaklaşım halkları evrensel ve tekil bir gelişim çizgisine indirgemeyen, aksine ahlaki birliğini korurken tarihsel ve kültürel çoğulluğu esas alan bir anlayışı yansıtır. Nitekim Herder, halkların özgünlüğünü savunurken evrensel insanlık fikrini reddetmez. Bu, onun halk anlayışını hiyerarşik ya da etnosentrik olmaktan ayıran temel noktadır.

Herder'in halk kavramı özellikle Orta ve Doğu Avrupa'yla İtalya'da yeniden millî uyanış getirmiştir. Halk kavramının bu şekliyle Batı ile kıyaslandığında çok daha güçlü bir şekilde yerleştiği ve bu bakış açısının sonucunda Avrupa'nın ikiye bölündüğü ifade edilmektedir. Bu noktada Batı'da millet kavramı siyasi beraberliğe ve aynı devlet içinde birlikte yaşamaya dayandırılmıştır. Doğu'da ise dil ile kültür, millet kavramının

olabileceğinin de farkında olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle bir *Volk*, salt bir dil topluluğu olarak değil, daha geniş anlamda bir kültürel topluluk olarak anlaşılmalıdır.

belirleyici özelliklerini oluşturmaktadır. Kavramların dilde kullanılış şekli bile bu farklılığı göstermektedir. Bir İngiliz ve Fransız için millî düşünceleri ve duyguları vatanseverlik hisleriyle ilgili olduğundan “nation” (millet) ya da “national” (millî) kelimeleri devletle ilgili anlamında kullanılmaktadır. Bir Fransız ve İngiliz için bağlı olunması gereken topluluk bir devlet altında toplanmış siyasi millet olarak tanımlanmaktadır. Büyük çoğunluğu İngiliz göçmenlerden oluşan Amerikalıların 18. yüzyılda anavatan İngiltere’ye başkaldırarak bağımsızlıklarını elde etmelerinin de bu anlayışa bağlanması gerektiği vurgulanmaktadır. Amerikalı göçmenler için aynı soydan gelmeleri ve aynı dili konuşmaları birinci derecede önemli değildir. Ancak Herder’in halk kavramının geçerli olduğu Doğu Avrupa’da millet ve millî kelimeleri dil ve kültür birliği anlamına geldiğinden durum bu şekilde değildir. Burada millî duygu, bireyi başka bir devletin vatandaşlarıyla birleştirebilir ya da onu vatandaşı olduğu devlete adını vermiş olan halktan ayırabilir. Bu, Arap asıllı bir Türk vatandaşının kendisini Suriye’de ya da Irak’ta yaşayan Araplara bağlı hissedip Türkiye’ye adını vermiş olan Türklere yakınlık duymaması gibi bir durumu ifade etmektedir. Doğu Avrupa’daki halk kavramına göre dilsel ve biyolojik bağların daha önde gelmesi Avrupa’nın batısında yaşayanlar açısından barbarca düşüncenin ıllıllığı olarak algılanır. Batı Avrupalılar için siyasi halk kavramı daha yüksek ve ilerici bir kavramdır. Irk öğretisinin Avrupa’nın batısından gelmesine rağmen daha çok Orta ve Doğu Avrupa’da etkili olması Batı Avrupalının bu yargısını onaylamaktadır. Doğu Avrupalılar için dil ve kültür, halka bağlılık açısından daha belirleyici, aynı dili konuşan ve aynı kültürü paylaşan insanlarla birliktelik tesadüfen çatısı altında yaşadıkları bir devlete olan bağlılıktan daha önemlidir (Aktaran Sevim, 2008: 411-412). Bu bakımdan Herder’e göre bir devlet yok olabilir ama halk, kendine özgü dilini, kültürel pratiklerini ve tarihsel geleneğini bilinçli bir biçimde sürdürdüğü sürece bozulmadan kalır ve varlığını koruyabilir (Barnard, 1969: 30).

Herder'in halk kavramına ilişkin yaklaşımı, onun tarih anlayışını da belirleyici biçimde şekillendirmiştir. 18. yüzyıl Aydınlanma düşüncesinde, tüm insanların temelde aynı doğaya ve evrensel yasalara sahip olduğu kabulünden hareket edilmiş ve bu dönemde tarih, büyük ölçüde materyalist bir bakış açısıyla ele alınmıştır (Birken, 1994). Herder, tarihsel olguları tek tip ve evrensel ilkelerle açıklamaya çalışan bu materyalist tarih anlayışının açıklayıcı olmaktan uzak olduğunu savunmuş ve yetersiz bulmuştur (Berlin, 1976: 145-150; Walsh, 2006: 156). Onun tarih anlayışı, insanın tarihsel dünyayı ancak kendi ürettiği anlamlar, amaçlar ve kurumlar üzerinden kavrayabileceği varsayımına dayanmaktadır. Tarih, Herder'e göre, doğadaki biyolojik büyüme süreçlerinden farklı olarak, insan eylemlerinin dilsel ve kültürel aracılığıyla şekillenen anlamlı bir alandır. Bu nedenle tarihsel olgular, nedensel açıklamalarla değil; insani amaçlar, niyetler ve değerler üzerinden anlaşılabilir. Vico'nun "insanın kendi yaptığı dünyayı anlayabileceği" düşüncesini paylaşan Herder, insanın dilsel, kültürel ve amaçlı etkinliğine dayanan yorumlayıcı bir tarih kavrayışını temsil etmektedir (Barnard, 1979: 33-34).

Bu bağlamda Herder'in tarih felsefesi, geleneksel siyasal ve askerî olay merkezli tarih yazımından bilinçli olarak ayrılır. Ona göre tarihsel incelemenin odağında, devlet adamları ya da savaşlar değil; halkların düşünme biçimleri, duyarlılıkları ve değer dünyaları yer almalıdır. Başka bir ifadeyle Herder, bir toplumu gerçekten anlamak için o toplumun yaşam tarzını, alışkanlıklarını, ihtiyaçlarını ve coğrafi koşullarını bütünlük içinde kavramak gerektiğini düşünmektedir. "Empati kurmak" burada kilit noktadır: Bir milletin tek bir davranışını bile anlamak için onun tüm dünyasına nüfuz etmek gerekir (Herder, 2004b: 24-25). Bu yaklaşım, Herder'in kozmopolitan ve eşitlikçi ahlaki yönelimiyle doğrudan bağlantılıdır. Seçkinlere odaklanan siyasal-askerî tarih anlayışının aksine, Herder'in tarih felsefesi, en alt toplumsal kesimler dâhil olmak üzere tüm sosyal katmanlarıyla halkları tarihsel özne olarak dikkate almayı ve bu yolla farklı halklara

yönelik sempati ve anlayışı geliştirmeyi amaçlamaktadır (Forster, 2023: 83-84). Nitekim Herder dünyaya şu gerçeği öğretti: “Hem kendi halkını seveceksin, hem de başka halkların farklı olduğunu kabul edip onlara saygı göstereceksin.” (Sevim, 2008: 418). Bir diğer ifadeyle Herder, kültürel ve dilsel objektif millet tasavvurunu diğer milletleri ötekileştirmeden ve hatta sempati düzeyinde konumlandırarak ötekisi olmayan bir milliyetçilik fikrini kurgulamaktadır. Aslında siyasal millet/milliyetçiliğin unsurlarını bu sayede kendi milliyetçilik anlayışı içerisine dâhil edebilmiştir.

Sonuç

Bu çalışma, Herder’in milliyetçilik düşüncesini, onun dil, kültür ve halk kavrayışı temelinde ele alarak, modern milliyetçilik kuramları ve tipolojileriyle arasındaki kavramsal süreklilik ve kopuşları ortaya koymayı amaçlamıştır. Yapılan değerlendirme, Herder’in millet anlayışının, siyasal egemenlik ya da devlet merkezli bir milliyetçilik modelinden ziyade, insan topluluklarının tarihsel ve kültürel varoluş biçimlerine dayanan antropolojik ve normatif bir çerçeveye yaslandığını göstermektedir. Bu bağlamda Herder’de millet, öncelikle dil aracılığıyla kurulan, kültürel pratikler ve ortak tarihsel deneyimler yoluyla süreklilik kazanan bir anlam topluluğu olarak kavramsallaştırılmaktadır.

Herder’in milliyetçilik anlayışında dil, milletin yalnızca iletişim aracı değil, tarihsel kimliğini, düşünme biçimini, duygu dünyasını, kültürel özgünlüğünü, ahlaki yönelimlerini ve “halk ruhu”nu kuran asli unsur olarak merkezdedir. Bu bakımdan dil, ulusal aidiyetin dışsal bir göstergesi değil, halkın kültürel sürekliliğini mümkün kılan içkin bir unsurdur. Çalışmada vurgulandığı üzere, Herder’in bu yaklaşımı, evrensel akıl fikrine dayalı tek-tip insan tasavvuruna yönelik güçlü eleştiri içerirken, aynı zamanda kültürel farklılıkların ahlaki değerini temellendirmektedir. Bu nedenle onun milliyetçiliği temelde dil ve kültüre dayalı bir milliyetçiliktir.

Herder’in kültür kavrayışı, milleti sabit ve kapalı bir bütün olarak değil, tarihsel süreç içinde gelişen, değişen ve farklı halklarla

etkileşim hâlinde olan canlı bir organizma olarak ele almasına imkân tanımaktadır. Bu bakımdan Herder'in düşüncesinde millet, biyolojik ya da ırksal bir birlikten ziyade, ortak dil, tarihsel tecrübe, kültürel pratikler ve ahlaki değerler etrafında oluşan tarihsel bir topluluktur. Her halk, kendi tarihsel koşulları ve yaşam dünyası içinde anlamlı ve değerlidir. Ancak Herder'de kültürel özgünlük vurgusu, evrensel insanlık (hümanite) ilkesine karşıt değildir; ulusal aidiyet ile insanlığa yönelik ahlaki sorumluluk birbirini dışlayan değil, tamamlayan unsurlar olarak görülür. Bu bağlamda ona göre milliyetçilik, bir üstünlük iddiası değil; her halkın kendine özgü kültürel kimliğini koruma, geliştirme ve ifade etme hakkının tanınması anlamına gelir. Bu yaklaşım, Herder'in düşüncesini ırksal ve kültürel üstünlük iddialarından ayıran temel bir unsurdur. Böylece Herder'in milliyetçilik anlayışı, kültürel çoğulculuğu savunan, ahlaki eşitliği temel alan ve kozmopolitan hümanizmle uyumlu özgün bir düşünsel konum olarak belirginleşir. Dolayısıyla onun milliyetçilik yorumu etnik ya da dışlayıcı bir ideolojiden bilinçli biçimde ayrılan normatif bir çerçeveye sahiptir.

Herder'in milliyetçilik düşüncesinde "halk (Volk)" kavramı, ulusu ve tarihi anlamının merkezindedir. "Halk", devletin ötesinde, dili, kültürü ve tarihiyle ulusal kimliğin kurucu öznesidir; milliyetçilik, bu halkların özgünlüğünü koruma ve geliştirme talebi olarak temellendirilir. Bu bakımdan Herder, insanlık tarihini bireyler veya devletler üzerinden değil, "halklar" arasındaki etkileşim olarak kavrar. Dolayısıyla o, devleti değil, ortak dil ve kültür temelinde şekillenen halkı merkeze alan bir milliyetçilik düşüncesinin kurucusu olmuştur. Bu milliyetçilik yorumunun, siyasi unsurlardan ziyade kültürel değerlere dayanan, açıkça siyasal bir devlet olma çabası yerine millî geleneklerin farkında olma ve değerini bilmeyi vurgulayan bir tür kültürel milliyetçiliğe karşılık geldiği söylenebilir. Ancak Herder, kendi millî değerlerine bağlılığı, diğer milletlerin kültürel özgünlüğüne duyulan saygı ile sentezleyerek kapsayıcı, barışçıl ve özgün bir milliyetçilik biçimi ortaya koymuştur. Bu yönüyle Herder'in yaklaşımı, millî özerkliği

esas alan siyasi temelli milliyetçilik anlayışlarından farklılaşmaktadır.

Bu bağlamda çalışma kapsamında ulaşılan başlıca sonuçlardan biri, literatürde Herder'in sıklıkla tipolojik olarak Doğu-kötü-kültürel-Alman milliyetçiliğinin bir temsilcisi olarak görülmesine rağmen, onun düşüncesinin bu şematik ayrımı aşan özgün bir karaktere sahip olduğudur. Herder'in milliyetçilik anlayışı özellikle daha sonraki Alman düşüncesinde görülen ve etnik özcülük ile siyasal dışlayıcılığa zemin hazırlayan, nasyonal sosyalizmin de temellerini oluşturan yaklaşımlardan belirgin bir biçimde ayrılmaktadır. Bu yönüyle Herder'in, Alman düşünce geleneği içinde, kültürel çoğulculuk ve halkların ahlaki eşitliği fikrini dışlamayan, daha liberal bir milliyetçilik yorumuna yakın bir konumda olduğu söylenebilir. Bu bakımdan Herder, daha ziyade Batı-iyi-liberal milliyetçiliğin bir temsilcisi olarak değerlendirilebilir.

Kuramsal düzeyde ise Herder, milliyetçiliğin kökenlerini dil, kültürel aidiyet ve tarihsel süreklilik üzerinden açıklayan "ilkçi" bir perspektife sahip olmakla birlikte, bu yaklaşımı hümanist ve birleştirici bir çerçeve içinde temellendirerek diğerlerinden farklılaşmaktadır. Herder'de ulusal aidiyet, dışlayıcı bir kimlik inşasının aracı olmaktan ziyade, insanlığın kültürel çeşitliliğini ve ahlaki gelişimini mümkün kılan tarihsel bir bağ olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle Herder'in milliyetçilik yorumu, hem erken dönem milliyetçilik düşüncesi içinde hem de modern kuramsal tartışmalar bağlamında, liberal ve normatif açıdan sınırlayıcı bir milliyetçilik anlayışının özgün bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak bu çalışma, Herder'in dil, kültür ve halk kavrayışına dayalı milliyetçilik anlayışının, modern milliyetçiliğin siyasal ve ideolojik biçimleriyle özdeşleştirilmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Herder'in düşüncesi, milleti siyasal tahakkümün ya da dışlayıcı kimlik siyasetinin aracı olarak değil,

insanlığın tarihsel ve kültürel çoğulluğunu anlamaya yönelik ahlaki bir perspektif olarak ele almaktadır. Bu yönüyle Herder, milliyetçiliğin kaçınılmaz olarak çatışmacı ve ayrıştırıcı bir ideoloji olduğu yönündeki yaklaşımlara karşı, normatif açıdan daha temkinli ve eleştirel bir imkân sunmaktadır. Güncel kimlik, kültür ve aidiyet tartışmaları bağlamında Herder'in düşüncesi, milliyetçiliğin sınırlarını yeniden düşünmek ve kültürel farklılık ile evrensel insanlık fikri arasındaki gerilimi yapıcı bir biçimde ele almak açısından hâlâ önemli bir teorik referans olma niteliğini korumaktadır. Dolayısıyla gelecekte yapılacak çalışmalara ilişkin Herder'in milliyetçilik anlayışının güncel kimlik siyaseti, çokkültürlülük ve kültürel tanınma tartışmaları bağlamında yeniden değerlendirilmesi önerilebilir.

Kaynakça

- Aktoprak, E. (2024). "Milliyetçilik". *Siyaset Sosyolojisi*. (Der.) A. Bekmen. İstanbul: İletişim Yayınları, 135-155.
- Anderson, B. (1995). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. (çev. İ. Savaşır), İstanbul: Metis Yayınları.
- Anderson, B. (2001). "Milliyetçiliği Anlamaya Giriş". *Tartışılan Sınırlar Değişen Milliyetçilik*. (Der.) M. Armağan. İstanbul: Şehir Yayınları.
- Aytürk, İ. (2006). Türk Dil Milliyetçiliğinde Batı Meselesi. *Doğu Batı Dergisi*, 38: 93- 108.
- Barnard, F. M. (1964). *Zwischen Aufklärung Und Politischer Romantik: Eine Studie Über Herders Soziologisch- Politisches Denken*. (çev. H. Gronemeyer), Berlin: Schmidt.
- Barnard, F. M. (1979). Natural Growth and Purposive Development: Vico and Herder. *History and Theory*, 18(1): 16-36.
- Barnard, F. M. (1983). National Culture and Political Legitimacy: Herder and Rousseau. *Journal of History of Ideas*, 44(2): 231-253.
- Barnard, F. M. (2003). *Herder on Nationality, Humanity, and History*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Barnard, F. M. (ed. and trans.). (1969). *J. G. Herder on Social and Political Culture*. Cambridge University Press.
- Bergh, G. B. (2018). Herder and the Idea of a Nation. *Human Figurations*, 7(1). <http://hdl.handle.net/2027/spo.11217607.0007.103> (erişim: 15.01.2026).
- Berlin, I. (1976). *Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas*. London: The Hogarth Press.
- Birken, L. (1994). Volkish Nationalism in Perspective. *The History Teacher*, 27(2): 133-143.
- Coakley, J. (2018). 'Primordialism' in Nationalism Studies: Theory or Ideology?. *Nations and Nationalism*, 24(2): 327-347. <https://doi.org/10.1111/nana.12349>
- Çiçek, A. (2024). "Milliyetçilik Kuramları". *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği*. (Ed.) Ş. Anbarlı Bozatay ve K. A. Demir, Ankara: Gazi Kitabevi, 1-27.
- Doğan, İ. (2008). *Devlet ve Toplum Kuramlarına Yeni Yaklaşımlar*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Eggel, D., Liebich, A. ve Mancini-Griffoli, D. (2007). Was Herder a Nationalist?. *The Review of Politics*, 69(1): 48-78.

- Forster, M. N. (2002). Herder's Philosophy of Language, Interpretation, and Translation: Three Fundamental Principles. *Review of Metaphysics*, 56(2): 323-356.
- Forster, M. N. (2023). *Herder'in Felsefesi*. (çev. H. Aksakal), İstanbul: Beyoğlu Kitabevi.
- Gökalp, E. (2007). Milliyetçilik: Kuramsal Bir Değerlendirme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1): 279-298.
- Gözler, K. (2001). Devletin Bir Unsuru Olarak "Millet" Kavramı. *Türkiye Günlüğü*, 64: 108-123. www.anayasa.gen.tr/millet.htm (erişim: 15.01.2026).
- Hann, C. (1997). "Ethnicity, Language and Politics in North-east Turkey". *The Politics of Ethnic Consciousness*. (Eds.) C. Govers et al. Palgrave Macmillan, 121-156.
- Hayes, C. J. H. (1927). Contributions of Herder to the Doctrine of Nationalism. *The American Historical Review*, 32(4): 719-736.
- Herder, J. G. (1764). *Ueber den Fleiß in mehreren gelehrten Sprachen*. Riga
- Herder, J. G. (1767-1768). *Fragmente*. Ueber die neuere Deutsche Litteratur. Riga
- Herder, J. G. (1772). *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*. Berlin: Voß.
- Herder, J. G. (1774). *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*. Riga: Hartknoch.
- Herder, J. G. (1784-1791). *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Riga: Hartknoch.
- Herder, J. G. (1795). *Briefe zu Beförderung der Humanität*. Riga: Hartknoch.
- Herder, J. G. (1992a). "Fragments". *Johann Gottfried Herder: Selected Early Works 1764-1767*. (Eds.) E. A. Menze and K. Menges, (trans. E. A. Menze and M. Palma). Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 101-157
- Herder, J. G. (1992b). "On Diligence in the Study of Several Learned Languages (1764)". *Johann Gottfried Herder: Selected Early Works 1764-1767*. (Eds.) E. A. Menze and K. Menges, (trans. E. A. Menze and M. Palma). Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 29-34.
- Herder, J. G. (2002a). "Fragments on Recent German Literature (1767-8) [excerpts on language]". *Herder: Philosophical Writings*. (Ed. and trans.) M. N. Forster. Cambridge: Cambridge University Press, 33-64.
- Herder, J. G. (2002b). *Herder: Philosophical Writings*. (Ed. and trans.) M. N. Forster. Cambridge: Cambridge University Press.

- Herder, J. G. (2002c). "Letters for the Advancement of Humanity (1793-7) [excerpt on patriotism]". *Herder: Philosophical Writings*. (Ed. and trans.) M. N. Forster. Cambridge: Cambridge University Press, 374-379.
- Herder, J. G. (2004a). "Do We Still Have the Fatherland of the Ancients?". *Another Philosophy of History and Selected Political Writings*. (Ed. and trans.) I. D. Evrigenis and D. Pellerin. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 109-117.
- Herder, J. G. (2004b). "Another Philosophy of History for the Education of Mankind". *Another Philosophy of History and Selected Political Writings*. (Ed. and trans.) I. D. Evrigenis and D. Pellerin. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 3-97.
- Herder, J. G. (2011). "*Dilin Kökeni Üzerine*". *Klasik Alman Dil Felsefesi Metinleri - Herder, Fichte ve Humboldt*. (Der. ve çev.) G. Aytaç. Ankara: Phoenix Yayınevi, 15-64.
- Herder, J. G. (2020). *Tarih Felsefesi*. (çev. S. Battal Arvası), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Heywood, A. (2006). *Siyaset*. (çev. B. B. Özipek vd.), Ankara: Liberte Yayınları.
- Heywood, A. (2007). *Siyasi İdeolojiler*. (çev. A. K. Bayram vd.), Ankara: Adres Yayınları.
- Horowitz, D. L. (2003). "The Primordialists". *Ethnonationalism in the Contemporary World*. *Routledge*, 72-82.
- İplikçi, A. (2017). Johann Gottfried Herder'de Milliyetçilik Düşüncesi. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1): 126-135.
- Kant, I. (1795). *Zum ewigen Frieden*. Königsberg: bey Friedrich Nicolovius.
- Kohn, H. (1944). *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*. New York: Macmillan Company.
- Kohn, H. (1950). Romanticism and the Rise of German Nationalism. *The Review of Politics*, 12(4): 443-472.
- Kohn, H. (1962). *Die Idee des Nationalismus, Ursprung und Geschichte bis zur französische Revolution*. (çev. Günther Nast-Kölb), Frankfurt: S. Fischer.
- Korkmaz, T. (2016). *Tipolojik ve Kuramsal Bağlamda Milliyetçilik ve Anadoluculuk*. Ankara: A Kitap.
- Ozan, M. (2000). Herder'de Volk Kavramı. *Millî Folklor*, 6(45): 40-42.
- Öğün, S. S. (2000). *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*. Bursa: Alfa Yayınları.
- Özkırımlı, U. (2017). *Milliyetçilik Kuramları*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

- Özlem, D. (1994). *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Anahtar Yayınları.
- Patten, A. (2010). "The Most Natural State": Herder and Nationalism. *History of Political Thought*, 31(4): 657-689.
- Schmidt, R. J. (1956). Cultural Nationalism in Herder. *Journal of the History of Ideas*, 17(3): 407-417.
- Sevim, A. (2008). *Halk Milliyetçiliğinin Öncüsü Herder*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Evi.
- Shichiji, Y. (1987). "Herders Sprachdenken und Goethes Bildlichkeit der Sprache." *Johann Gottfried Herder 1744-1803*. (Ed.) G. Sauder. Hamburg: F. Meiner Verlag, 194-201.
- Smith, A. D. (2013). *Milliyetçilik*. (çev. Ümit Hüsrev Yolsal), Ankara: Atıf Yayınları.
- Spencer, V. (1997). Herder and Nationalism: Reclaiming the Principle of Cultural Respect. *Australian Journal of Politics & History*, 43(1): 1-13.
- Trabant J. (2009). "Herder and Language". *A Companion to the Works of Johann Gottfried Herder*. (Eds.) H. Adler and W. Koepke. Boydell & Brewer. 117-140.
- Walsh, W. H. (2006). *Tarih Felsefesine Giriş*. (çev. Y. Z. Çelikkaya), Ankara: Hece Yayınları.
- White, R. (2005). Herder: On the Ethics of Nationalism. *Humanitas*, 18(1/2): 166-181.
- Zeller, C. (2018). Primordial Poetry: Herder's Abhandlung über den Ursprung der Sprache and the Poetics of Lying. *The Germanic Review: Literature, Culture, Theory*, 93(3): 250-276. <https://doi.org/10.1080/00168890.2018.1485007>.
- Zengin, E. (2020). Herder'in Folklor Tanımlamalarında Halk Kavramının Doğası. *Millî Folklor*, 126: 18-26.